

	रु०	आ०
६१ गौतमप्रणीतधर्मसूत्रम्—हरदत्तकृतटीकासमेतम् । ...	२	८
६२ ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यानन्दवल्लीभृगूपनिषदः—सटीकाः२		८
६३ छान्दोग्योपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	१२
६४ बृहदारण्यकोपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	४
६५ शाङ्खायनब्राह्मणम्—ऋग्वेदान्तर्गतवाष्कलशाखीयम् । ...	१	४
६६ काव्यप्रकाशः—उद्योतयुतमदीपसहितः । ...	६	४
६७ ब्रह्मसूत्राणि—दीपिकासमेतानि । ...	४	८
६८ बृहद्ब्रह्मसंहिता—नारदपञ्चरान्तर्गता । ...	१	१२
६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम्—ईश्वरप्रोक्तम् । तन्त्रशास्त्रग्रन्थः । ...	१	४
७० स्मृत्यर्थसारः—श्रीधराचार्यविरचितः । ...	१	१०
७१ बृहद्योगतरङ्गिणी—त्रिमल्लभट्टविरचिता भागद्वयोपेता ।	१०	१२
७२ परिभाषेन्दुशेखरः—वैद्यनाथकृतगदाख्यटीकायुतः । ...	२	६
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः—श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता ।...	१	८
७४ द्राह्यायणगृह्यसूत्रवृत्तिः—रुद्रस्कन्दप्रणीता । ...	१	०
७५ ब्रह्मसूत्रभाष्यार्थरत्नमाला—सुब्रह्मण्यविरचिता । ...	४	४
७६ ईशकेनकठोपनिषदः—दिग्म्वरानुचरकृतव्याख्यासमेताः ।	१	०
७७ वेदान्तसूत्रमुक्तावलिः—ब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचिता । ...	२	६
७८ त्रिस्थलीसितुः—नारायणभट्टविरचितः । ...	३	१२
७९ छान्दोग्योपनिषत्—मिताक्षराव्याख्यासमेता । ...	२	०
८० वाक्यवृत्तिः—श्रीमच्छंकराचार्यकृता सटीका । ...	०	८
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्—नारायणकृतवृत्तिसमेतम् । ...	४	११
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—हरिदीक्षितविरचिता । ...	२	७
८३ संक्षेपशारीरकम्—व्याख्यासहित भागद्वयोपेतम् । ...	९	१
८४ अद्वैतामोदः—अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतः । ...	२	०
८५ ज्योतिर्निबन्धः—शूरमहाठश्रीशिवराजविरचितः । ...	३	१५
८६ विधानमाला—श्रीनृसिंहभट्टविरचिता । ...	४-	४
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिकृता ।	२	१४
८८ निरुक्तम्—दुर्गाचार्यकृतवृत्तिसमेतम् । भागद्वयात्मकम् । ...	१६	४
८९ काव्यप्रकाशः—संकेताख्यटीकासमेतः । ...	३	४
९० शाङ्खायनारण्यकम्—ऋग्वेदान्तर्गतवाष्कलशाखीयम् । ...	०	९

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतम्

मुण्डकोपनिषत् ।

तथा

नारायणविरचिता मुण्डकोपनिषद्दीपिका च ।

पुस्तकद्वयमेतदानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तद्य

वी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' इत्याभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयत्तासुरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

षष्ठीयं मुद्रणावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५७ ।

सिस्ताब्दा १९१९ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं दशाऽऽणकाः (८१०) ।

आदर्श पुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथास्या मुण्डकोपनिषद् आदर्शपुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्कारणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रदर्शयन्ते—

(क.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, विन्डिओधिका इण्डिकेत्याख्यग्रन्थावल्यां मुद्रिता पुण्यपत्तननिवासिनां कै० वे० शा० रा० रा० देवोपाह्ववालयस्त्रिणाम् ।

(ख.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, इन्दूरपुरनिवासिनां किवे इत्युपाह्वानां श्रीयुतानां रा० रा० भाऊसाहेव वालासाहेव इत्येतेषाम् ।

(ग.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, काश्यां शिलामुद्रिता, आनन्दाश्रमपुस्तकसंग्रहस्था । मुद्रणकालः—सं० १९४२ ।

(घ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषन्मूलमात्रा, पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा० भाऊसाहेव नगरकर इत्येतेषाम् ।

लेखनकालः—शके १७०१ ।

(ङ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, बटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।

(च.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, उज्जयिनीक्षेत्रनिवासिनां वे० शा० सं० रा० रा० सोरटीबुवा इत्येतेषाम् ।

(छ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, उज्जयिनीक्षेत्रनिवासिनां आठवले इत्युपाह्वानां वे० रा० रा० रामचन्द्रमठ इत्येतेषाम् । लेखनकालः—शके १६३२ ।

(ज.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषद्भाष्यसमेता, विंचूरपुरनिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा० रावसाहेव अण्णासाहेव इत्येतेषाम् ।

(झ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, बटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।

- (ब.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, नागपुरनिवासिनां
श्रीयुतानां रा० रा० अप्पासाहेव द्युटी इत्येतेषाम् ।
- (ट.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, करवीरपुरनिवासिनां
श्रीमतां वे० शा० सं० गुरुमहाराजानाम् । लेखन-
कालः—संवत् १८७८ ।
- (क.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषद्दीपिका, मुम्बापुरनिवासिनां वे० शा०
सं० रा० जयकृष्णमहाराजानाम् ।

समाप्तैयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्योपेता—

मुण्डकोपनिषत् ।

ॐ मद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा मद्रं पश्येमाक्षभिर्वज्रजः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मा देवानामित्याद्यायर्वणोपनिषत् । अस्याथ विद्यासंप्रदाय-
कर्तृपारम्पर्यलक्षणसंबन्धमादावेवाऽऽह स्वयमेव स्तुत्यर्थम् । एवं हि

यदक्षरं परं ब्रह्म विद्यागम्यमितीरितम् ।

यस्मिन्ज्ञाते सवेज्ज्ञातं सर्वं तत्स्यामसंशयम् ॥ १ ॥

ब्रह्मोपनिषद्ब्रह्मोपनिषदाद्या अपर्वणवेदस्य बह्व्य उपनिषदः सन्ति । तासां शारीर-
केऽनुपयोगित्वेनाव्याचिरुपासितत्वाद्दृश्यत्वादिगुणको घर्मोक्तेरित्याद्यधिकरणोपयोगि-
तया मुण्डकस्य व्याचिरुपासितस्य प्रतीकमादत्ते—ब्रह्मा ; देवानामित्याद्यायर्वणोप-
निषदिति । व्याचिरुपासितेति शेषः । नन्वियमुपनिषन्मन्त्ररूपा मन्त्राणां चेषे त्वेत्या-
दीनां कर्मसंबन्धेनैव प्रयोजनवत्त्वम् । एतेषां च मन्त्राणां कर्मसु विनियोजकप्रमाणानुप-
लम्भेन तत्संबन्धासंबन्ध विनियोजनत्वाद्बह्व्य चिरुपासितत्वं न संभवीति शङ्कमानस्योत्त-
रम् । सत्यं कर्मसंबन्ध भाऽपि ब्रह्मविद्या प्रकाशनसामर्थ्याद्विद्यया संबन्धो भविष्यति । ननु
विद्यायाः पुरुषकर्तृत्वस्य तत्प्रकाशकत्वेऽप्युपनिषदेषु विद्यया संबन्धो भविष्यति । ननु
षदोषजत्वशङ्कयाऽनामाण्याद्व्याचिरुपासितत्वं नोपपद्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—अस्या-
द्येति । विद्यायाः संप्रदायवर्तिका इव पुरुषा न तून्नेतया निर्मातारः । संप्रदायकर्तृत्वमपि
नाधुनात्तने येनानाश्वासः स्यात् । किंत्वनादिपारम्पर्यागतम् । ततोऽनादप्रसिद्धब्रह्मविद्या-
प्रकाशनसमर्थोपनिषदः पुरुषसंबन्धः संप्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यलक्षण एव तमाशनेवाऽऽहेत्य-
र्थः । विद्यासंप्रदायकर्तृत्वमेव पुरुषणाम् । यथा विद्यायाः पुरुषसंबन्धस्तपेवोपनिषदोऽपि ।
यदि पुरुषसंबन्धो विवक्षितः पुरुषे त्वपरिहाराय तर्हि तयामृतसंबन्धाभिर्वापकेनान्येन
भवेत्तदं स्वयमेव स्वसंबन्धाभिधायकत्वे स्ववृत्तिपसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह—स्वयमेव

महाद्भिः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणाऽऽयासेन लब्धा विद्येति श्रोतृ-
 बुद्धिमरोचनाय विद्यां महीकरोति । स्तुत्या प्ररोचितायां हि विद्यायां
 सादराः प्रवर्तेरन्निति । प्रयोजनेन तु विद्यायाः सांध्यसाधनलक्षणसंबन्ध-
 मुत्तरत्र वक्ष्यति—“ मिथते हृदयग्रन्थिः ” इत्यादिना । अत्र चापरशब्द-
 वाच्यायामृगवेदादिलक्षणायां विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसार-
 कारणाविद्यादिदोषनिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्तत्वा परापरविद्याभेद-
 करणपूर्वकमविद्यायामन्तरे वर्तमाना इत्यादिना । तथा परमाप्तिसाधनं
 सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुमसादलभ्यां ब्रह्मविद्यामाह—परीक्ष्य
 लोकानित्यादिना । प्रयोजनं चासकृद्ब्रवीति ब्रह्मं वेद ब्रह्मैव भवतीति ।

स्तुत्यर्थमिति । विद्यास्तुतौ तात्पर्यान्न स्ववृत्तिर्दोष इत्यर्थः । स्तुतिर्वा किमर्थेत्यत
 काह—श्रोतृबुद्धीति । प्रवर्तेरन्निति पाठो युक्तः । वृत्तघातोरात्मनेपदित्वात् । विद्या-
 या यत्प्रयोजनं तदेवास्या उपनिषदोऽपि प्रयोजनं मविष्यतीत्यभिप्रेत्य विद्यायाः प्रयो-
 जनसंबन्धमाह—प्रयोजनेन विद्यति । संसारकारणानिवृत्तिर्ब्रह्मविद्याफलं चेत्तर्ह्यपर-
 विद्ययैव तन्निवृत्तेः संभवान्न तदर्थं ब्रह्मविद्याप्रकाशकोपनिषद्व्याख्यातव्येत्याशङ्क्याऽऽह—
 अत्र चेति । संसारकारणमविद्यादिदोषस्तन्निवर्तकत्वमपरविद्यायाः कर्मात्मिकायाः
 न संभवस्यविरोधात् । न हि शतशोऽपि प्राणायामं कुर्वतः शुक्तिदर्शनं विना तदवि-
 द्यानिवृत्तिर्दृश्यते । ततोऽपरविद्यायाः संसारकारणाविद्यानिवर्तकत्वं नास्तीति
 स्वयमेवोक्तत्वा ब्रह्मविद्यामाहेति संबन्धः । किंच परमपुरुषार्थसाधनत्वेन ब्रह्मविद्यायाः
 परविद्यात्वं निकृष्टसंसारफलत्वेन च कर्माविद्याया अपरविद्यात्वम् । ततः समाख्या-
 मलादपरविद्याया मोक्षसाधनत्वामावोऽशङ्क्यत इत्याभिप्रेत्याऽऽह—परापरेति ।
 यथाऽऽहुः—कर्मजनाः केवलब्रह्मविद्यायाः वर्तुसेत्कारत्वेन कर्माङ्गत्वात्त्वात्तन्वयेण पुरु-
 षार्थसाधनत्वं नास्तीति तदनन्तरश्रुत्यैव निराकृतमित्याह—तथा परमाप्तिसाधनमिति ।
 ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वे कर्मणो निन्दा न स्यात् । न खल्वङ्गविद्यानाय प्रधानं विनि-
 न्यते । अत्र तु सर्वसाध्यसाधननिन्दया तद्विषयवैराग्याभिधानपूर्वकं परमाप्तिसाधनं
 ब्रह्मविद्यामाह । अतो ब्रह्मविद्यायाः स्वप्रधानत्वात्तत्प्रकाशकोपनिषदां न कर्तुः स्ताव-
 कावमित्यर्थः । यद्युपनिषदां स्वतन्त्रब्रह्मविद्याप्रकाशकत्वं स्यात्तर्हि तदध्यतुणा सर्वे-
 पामेव भिमिति ब्रह्मविद्या न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—गुरुमसादलभ्यामिति । गुर्वनुप्र-
 हादिसंस्कारामावात्सर्वेषा यद्यपि न मविष्यति तथाऽपि विशिष्टाधिकारिणा मविष्यतीति
 भावः । ननु स्वतन्त्रा चेद्ब्रह्मविद्या तर्हि प्रयोजनसाधनं न स्यात् । सुखदुःखप्राधिपरि-
 हारयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यतावगमात्तत्रऽऽह—प्रयोजनं चेति । स्मरणमात्रेण विस्मृत-

परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे इति च । ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणामधि-
कारस्तथाऽपि संन्यासनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसाहितेति भैक्ष्य-
वर्या चरन्तः संन्यासयोगादिति च ब्रुवन्दर्शयति । विद्याकर्मविरोधाच्च । न
हि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सह कर्म स्वप्नेऽपि संपादयितुं शक्यम् ।
विद्यायाः कालविशेषामावादनियतनिमित्तत्वात्कालसंकोचानुपपत्तिः । यत्तु
गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासंप्रदायप्रवर्तकत्वादि लिङ्गं न तस्मिन्निष्ठतन्व्यायं धावितु-
मुत्सहते । नहि विधिभङ्गेनापि तयाप्रकाशयोरैकत्र सद्भावः शक्यते

सुवर्णलाभे सुखप्राप्तिप्राप्तिद्वे रज्जुतत्त्वज्ञानमात्राच्च सर्वजन्यमयकम्पादिदु खनिवृत्तिप्र-
सिद्धेश्च न प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वं प्रयोजनस्यैकान्तिकम् अतो विश्रब्धं श्रुतिः प्रयोजन-
संबन्धं विद्याया असकृद्भूति । तस्मात्तत्प्रकाशकोपनिषदो व्याख्येयत्वं संभवतीत्यर्थः ।
यच्चाऽऽहुरेकदेशिनः स्वाध्यायाध्ययनविधेर्यावबोधफलस्य त्रैवर्णिकाधिकारत्वादधीतो-
पनिषज्जन्त्ये ब्रह्मज्ञानेऽस्त्येव सर्वेषामधिकारः । ततः सर्वाश्रमकर्मसमुच्चितैव ब्रह्मविद्या
मोक्षसाधनमिति तत्राऽऽह—ज्ञानमात्र इति । सर्वस्वाध्यागात्मकसंन्यासनिष्ठैव परंब्रह्म-
विद्या मोक्षसाधनमिति वेदो दर्शयति । तादृशसंन्यासिनां च कर्मसाधनेस्य स्वस्या-
मांवाज कर्मसंभवः । आश्रमधर्मोऽपि शपदमाद्युपबृंहितविद्याभ्यासनिष्ठत्वमेव । तेषां
शौचाचमनादिरपि तत्त्वतो नाऽऽश्रमधर्मो लोकसंग्रहार्थत्वात् । ज्ञानाभ्यासेनैवापावन-
त्वनिवृत्तेः । ' नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ' इति स्मरणात् । त्रिषवण-
ज्ञानाविध्यादेरज्ञसंन्यासविषयत्वात् । अतः कर्मनिवृत्त्यैव साहित्यं ज्ञानस्य न कर्मणे-
त्यर्थः । इतश्च न कर्मसमुच्चिता विद्या मोक्षसाधनमित्याह—विद्याकर्मविरोधाच्चेति ।
अकर्तृ ब्रह्मैवास्मीति कराम चेति स्फुटो व्याघात इत्यर्थः । यदा ब्रह्मात्मैकत्वं विस्मं-
रति तदोत्पन्नविद्योऽपि करिष्यति ततः समुच्चयः संभाव्यत इति न वाच्यमित्याह—
विद्याया इति । ननु गृहस्थानामाङ्गरःप्रमृतां विद्यासंप्रदायप्रवर्तकत्वदर्शनं दृह-
स्याश्रमकर्मभिः समुच्चयो लिङ्गादवगम्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—यत्त्विति । लिङ्गस्य
न्यायोपबृंहितस्यैव गमत्वाद्भक्तिराराःसमुच्चये च न्यायामावात्प्रत्युत विरोधदर्शनात्
लिङ्गेन समुच्चयसिद्धिः । संप्रदायप्रवर्तकानां च गार्हस्थ्यस्याऽऽभासमात्रत्वात्तत्त्वानु-
संधानेन मुहुर्मुहुर्बाधात् ।

यस्य मे चास्ति सर्वत्र यस्य मे नास्ति किञ्चन ।

मिथिल्यां प्रदीप्तायां न मे किञ्चन दह्यते ॥

इत्युद्गारदर्शनात्कर्माभासेन न समुच्चयः स्यात्तत्र च त्रिवर्ने दृश्यत इति भावः ।

१ क. ख. "मृतात्परि" । २ क. ज. "भैक्ष्य" । ३ क. ख. "लकर्मसं" । ४ क. "कर्मसंभव" ।
घ. "कत्वसं" । ५ क. ख. "नस्या" । ग. "नस्य धनस्या" । ६ क. "मरण इत्य" । ७ क. "प्य इ" ।
८ क. ख. "त्वानु" ।

कर्तुं किमुत लिङ्गैः केवलैरिति । एवमुक्तसंबन्धप्रयोजनाया उपनिषदोऽ-
ल्पाक्षरं ग्रन्थविवरणमारभ्यते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपपन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभ-
क्तिपुरासराः सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूर्णं निशातयति परं वा ब्रह्म
गमयत्यविद्यादिसंसारकारणं चात्यन्तमवसादपति विनाशयतीत्युपनिषत् ।
उपनिषूर्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात् ।

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संवभूव विश्वस्य कर्ता
भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथ-
र्वीय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

ब्रह्मा परिवृढो महान्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानि तैश्चेत इति । देवानां
द्योतनवतामिन्द्रादीनां प्रथमो गुणैः प्रधानः सन्प्रथमोऽग्रे वा संवभूवामि-
व्यक्तः सम्यक्स्वातन्त्र्येणेत्यभिप्रायः । न तथा यथा धर्माधर्मवशात्संसारि-
णोऽन्ये जायन्ते । “ योऽसावतीन्द्रियोऽग्राहः ” इत्यादिस्मृतेः । विश्वस्य
सर्वस्य जगतः कर्तोत्पादयिता । भुवनस्योत्पन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशे-
षणं ब्रह्मणो विद्यास्तुतये । स एवं प्रख्यातमहत्त्वो ब्रह्मा ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः
परमात्मनो विद्यां ब्रह्मविद्याम् ‘ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम् ’ इति विशेष-
णात्परमात्मविषया हि सा । ब्रह्मणा वाऽग्रजेनोक्तिति ब्रह्मविद्या । तां
सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वात्सर्वविद्याश्रयामित्यर्थः ।

साधितं व्याख्येयत्वमुपसंहरति—एवमिति । ग्रन्थे कथमुपनिषच्छब्दप्रयोग इति शङ्का-
यामुपनिषच्छब्दवाच्यविद्यार्थत्वाच्छाक्षणिक इति दर्शयितुं विद्याया उपनिषच्छब्दार्थ-
त्वमाह—य इमामिति । आत्मभावेनेति । प्रेमास्पदतयेत्यर्थः । अनर्थपूर्णं क्लेशसमूहं
निशातयति शिथिली करोज्यपरिषक्तज्ञानाद्द्वैतजन्मभिर्मोक्षसंभवादित्यर्थः ।

ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।

ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयम् ॥

इति स्मरणाद्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानि क्रम्य वर्तत इति परिवृढोऽवसिद्धमित्यर्थः ।

योऽसावतीन्द्रियोऽग्राहः सूक्ष्मोऽऽक्तः सनातनः ।

सर्वमूतमणोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भूतो ॥

सर्वविद्यावेद्यं वा वस्त्वनयैव विद्यापत इति । “येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमृतं
मैतमविज्ञातं विज्ञातम्” इति श्रुतेः । सर्वावेद्याप्रतिष्ठापिति च स्वीति । विद्या-
मयंवाय ज्येष्ठपुत्राय माह । ज्येष्ठश्च सौ पुत्रस्थानेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्व-
न्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रमुखे पूर्वमथवा सृष्ट इति ज्येष्ठस्त्वस्मै ज्येष्ठपुत्राय
माहोक्तवान् ॥ १ ॥

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचा-
ङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यं वहाय
माह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

यामेतामथर्वणे प्रवदेतावदङ्गिरसां ब्रह्मा तामेव ब्रह्मणः प्राप्तामथर्वा पुरा
पूर्वमुवाचोक्तवानङ्गिरेऽङ्गिर्नाम्ने ब्रह्मविद्याम् । स चाङ्गिर्भारद्वाजाय भारद्वा-
जगोत्राय सत्यं वहाय सत्यं वहनाम् माह प्रोक्तवान् । भारद्वाजोऽङ्गिरसे स्व-
शिष्याय पुत्राय वा परावरां परस्मात्परस्मादवरेण प्राप्तेति परावरा परावर-
सर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा तां परावतामङ्गिरसे प्राहेत्यनुपङ्गः ॥ २ ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः
पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवतीति ॥ ३ ॥

शौनकः शुकस्यापत्यं महाशाली महागृहस्थोऽङ्गिरसं भारद्वाजशिष्या-
चार्यं विधिवद्यथाशास्त्रमित्येतत् । उरसन्न उपगतः सन्पप्रच्छ पृष्टवान् । शौन-
काङ्गिरसोः संबन्धादर्वाविधिवद्विशेषणादुपसन्नविधेः पूर्ववामनियम इति
गम्यते । मर्यादाकरणार्थं मध्यदोषिकान्यथार्थं वा विशेषणम् । अस्मदादि-
ष्वप्युपसदनविधेरिष्टत्वात् । किमित्याह—कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते नु इति वितर्के
भगवो हे भगवन्सर्वं यदिदं विज्ञेयं विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येक-

‘स्वयमुद्भूतः शुकशोणितसंयोगमन्त्रेणाऽऽवेर्भूतः’ इति श्रुतेः स्वातन्त्र्यं गम्यत
इत्यर्थः । वाक्योत्पत्तिबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं । द्वैयं ब्रह्मविद्या । तच्च ब्रह्म सर्वाभिव्यक्तम् ।
ततः सर्वविद्यानां व्यञ्जकतयाऽऽश्रियत इति सर्वाविद्याश्रयाऽथवा सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा
परिसमाप्तिर्भवति यस्यामुत्पत्त्यां ज्ञातव्याभवात्सा सर्वविद्याप्रतिष्ठेत्याह—सर्ववि-
द्यावेद्यं वेति ॥ १ ॥ २ ॥

स्मिञ्ज्ञाते सर्वविद्भवतीति शिष्टप्रवादं श्रुतवाञ्छीनकस्ताद्विशेषं विज्ञातुकामः
सन्कस्मिन्निति वितर्कयन्प्रच्छ । अथवा लोकसामान्यदृष्ट्या ज्ञात्वैव प्रच्छ ।
सन्ति लोके सुवर्णादिशकलभेदाः सुवर्णत्वाद्येकत्वविज्ञानेन विज्ञायमाना
लौकिकैः । तथा किंन्वस्ति सर्वस्य जगद्भेदस्यैकं कारणम् । यदेकस्मिन्विज्ञाते
सर्वं विज्ञातं भवतीति । नन्वविदिते हि कस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः । किमस्ति
तदिति तदा प्रश्नो युक्तः । सिद्धे ह्यस्तित्वे कस्मिन्निति स्यात् । यथा
कस्मिन्निधेयमिति । न । अक्षरबाहुल्यादायासभीरुत्वात्प्रश्नः संभवत्येव
किंत्वेकस्मिन्विज्ञाते सर्ववित्स्यादिति ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह

स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

तस्मै शौनकायाङ्गिरा आह किलोवाच । किमित्युच्यते । द्वे विद्ये वेदितव्ये
इति । एवं ह स्म किल यद्ब्रह्मविदो वेदार्गाभिन्नः परमार्थदर्शिनो वदन्ति । के
ते इत्याह । परा च परमात्मविद्या । अपरा च धर्माधर्मसाधनतत्फलविषया ।
ननु कस्मिन्विदिते सर्वविद्भवतीति शौनकेन पृष्टं तस्मिन्वक्तव्येऽपृष्टमाहाङ्गिरा
द्वे विद्ये इत्यादि । नैष दोषः । क्रमापेक्षत्वात्परि वचनस्य । अपरा हि विद्याऽ-
विद्या सा निराकर्तव्या । तद्विषयेऽहि विदिते न किञ्चित्तत्त्वतो विदितं स्या-
दिति निराकृत्य हि पूर्वपक्षं पश्चात्सिद्धान्तो वक्तव्यो भवतीति न्यायात् ॥ ४ ॥

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योति-

पमिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥ ।

प्रश्नबीजमाह—एकस्मिन्निति । उपादानात्कार्यस्य पृथक्सत्त्वामावाद्दुपादाने ज्ञाते-
तत्कार्ये ततः पृथङ्नास्तीति ज्ञातं भवतीति सामान्यव्याप्तिस्तद्ब्रह्माद्वा प्रच्छेत्त्याह—
अथवेति । प्रश्नासराजस्यमासिष्य समापत्ते—नन्वविदिते हीत्यादिना । किमस्ति
तदिति प्रयोगेऽक्षरबाहुल्येनाऽऽयासः स्यात्तद्भीरुतया कस्मिन्नित्यक्षराज्जभ्ये लाघवा
त्प्रश्न इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

तत्र काऽपरेत्युच्यते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इत्येते चत्वारो वेदाः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषामित्यङ्गानि पठंषाऽपरा विद्या । अथेदानीमियं परा विद्योच्यते यथा तद्वक्ष्यमाणविशेषणमक्षरमधिगम्यते प्राप्स्यते । अधिपूर्वस्य गमेः प्राप्त्यर्थत्वात् । न च परमाप्तेरवगमार्थस्य भेदोऽस्ति । अविद्याया अपाय एव हि परमाप्तिर्नार्यान्तरम् । ननु ऋग्वेदादिवाह्या तर्हि सा कथं परा विद्या स्यान्मोक्षसाधनं च । या वेदवाह्याः स्मृतय इति हि स्मरन्ति । कुदृष्टित्वान्निष्फलत्वाद्नादेया स्यात् । उपनिषदां च ऋग्वेदादिवाह्यत्वं स्यात् । ऋग्वेदादित्वे तु पृथक्करणमनर्थकम् । अथ कथं परेति । न । वेद्यविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । उपनिषद्देयाक्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्राधान्येन विवक्षितं नोपनिषच्छब्दराशिः । वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्दराशिर्विवक्षितः । शब्दराश्यधिगमेऽपि यत्नान्तरमन्तरेण शुर्वभिगमनादिलक्षणं वैराग्यं च नाक्षराधिगमः संभवतीति पृथक्करणं ब्रह्मविद्यायाः परा विद्येति कथनं चेति ॥५॥

यत्तदद्देश्यमग्राहमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तद-
पाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तद-
व्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

कल्पः सूत्रग्रन्थः । अनुष्ठेयक्रमः कल्प इत्यर्थः । अविद्याया अपगम एव परमाप्तिरूपचर्यते । अविद्यापमगश्च ब्रह्मावगतिरेवेति व्याख्यातमस्माभिर्ज्ञातोऽर्थस्तज्ज्ञाप्तिर्वाऽविद्यानिवृत्तिरित्येतद्व्याख्यामागसरे । अतोऽधिगमशब्दोऽत्र प्राप्तिपर्याय एवेत्याह—
न च परमाप्तेरिति । साङ्गानं वेदानामपरविद्यात्वेनोपन्यासात्ततः पृथक्करणाद्देवाह्य-
तया ब्रह्मविद्यायाः परत्वं न संभवतीत्याक्षिपति—नान्विति ।

या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्कलाः वेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥

इति स्मृतेः कुदृष्टित्वाद्नुपादेय स्यादित्यर्थः । विद्याया वेदवाह्यत्वे तदर्थानामुपनिष-
दात्मपृथ्वेदादिवाह्यत्वं प्रसज्येत्यर्थः । वेदवाह्यत्वेन पृथक्करणं न भवति । किंतु वैदिक-
स्यापि ज्ञानस्य वस्तुविषयस्य ऋदराश्यतिरेकाभिप्रायेणेत्याह—न वेद्यविषयेति ॥५॥

यथा विधिविषये कर्त्राद्यनेककारणोपसंहारद्वारेण वाक्यार्थज्ञानकालाद्-
न्यत्रानुष्ठेयोऽर्थोऽस्त्यभिहोत्रादिलक्षणो न तथेह परविद्याविषये । वाक्यार्थज्ञान-
समकाल एव तु पर्यवसितो भवति । केवः शब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठाव्य-
तिरिक्ताभावात् । तस्मादिह परां विद्यां प्रविशेषणेनासरेण विशिनष्टि-यत्त-
दद्रेश्यमित्यादिना । वक्ष्यमाणं बुद्धं संहृत्य सिद्धवत्परामृश्यते-यत्तदिति ।
अद्रेश्यमदृश्यं सर्वेषां बुद्धीन्द्रियाणामगम्यमित्येतत् । दृशेर्वह्निप्रवृत्तस्य पञ्चे-
न्द्रियद्वारकत्वात् । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयमित्येतत् । अगोत्रं गोत्रमन्वयो
मूलमित्यनर्थान्तरम् । अगोत्रमन्वयमित्यर्थः । न हि तस्य मूलपरित्तयेना-
न्वितं स्यात् । वर्ण्यन्त इति वर्णा इव्ययः । स्थूलत्वादयोः शुक्लत्वादयो वा ।
अविद्यमाना वर्णा यस्य तदवर्णमक्षरम् । चक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रं च नामरू-
पविषये करणे सर्वजन्तूनां ते अविद्यमाने यस्य तदचक्षुःश्रोत्रम् । यः सर्वज्ञः
सर्वविदित्यादिचेतनावस्थाविशेषणत्वात्प्रायः संसारिणामिव चक्षुःश्रोत्रा-
दिभिः करणैरर्थसाधकत्वं तदिहाचक्षुःश्रोत्रमिति वार्यते । “पश्यत्यचक्षुः स
शृणोत्यकर्णः” इत्यादिदर्शनात् । किंच तदप्राणिपादं कर्मेन्द्रियराहितमित्येतत् ।
यत् एवमग्राह्यमग्राह्यं चातो नित्यमस्ति शि । विभुं विविधं ब्रह्मादिस्थाव-
रान्प्राणिभेदैर्भवतीति विभुम् । सर्वं तं व्यापकमाकाशवत्सुसूक्ष्मं शब्दादिस्थूल-
त्वेकारणराहितत्वात् । शब्दादयो प्राकाशत्रायादीनामुत्तरोत्तरं स्थूलत्वकार-
णानि तदमावात्सुसूक्ष्मम् । किंच तदव्ययमुक्तधर्मत्वादेव न व्येतीत्यव्ययम् ।
न ह्यनङ्गस्य स्वाङ्गापचयलक्षणो व्ययः संभवति शरीरस्येव नापि कोशा-
पचयलक्षणो व्ययः संभवति राष्ट्र इव । नापि गुणद्वारको व्ययः संभवत्य-
गुणत्वात्सर्वात्मकत्वाच्च । यदेवंलक्षणं भूतयोर्निभूतानां कारणं पृथिवीव
स्यावरजंगमाना परिपश्यन्ति सर्वं । आत्मभूतं सवेस्याक्षरं पश्यन्ति घोर-
भीमन्तो विवेकिनः । ईदृशमक्षरं यथा विद्ययाऽभिगम्यते सा परा विद्येति
समुदायार्थाः ॥ ६ ॥

कर्मज्ञानादिलक्षणत्वामिषारेण च पृथक्करणमेत्याह—यथा विधिविषय इति ।
अर्थात्प्राणिवेद्यप्रसङ्गात् प्रथममन्वयमिति शङ्कनं धर्मितं मत्वाऽऽह—यः सर्वज्ञ इति ।
अगुणत्वादिति । उपसर्गनदहेतुत्वात्त्यर्थः । सर्वात्मकत्वाच्चेति । हेतुत्वात्तिरे-
कस्यापवाच्चेत्यर्थः ॥ ९ ॥

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्या-
मोपधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुपात्केशलो-
मानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

भूतयोन्यक्षरमित्युक्तं तत्कथं भूतयोनित्वमित्युच्यते प्रसिद्धदृष्टान्तैः । यथा लोके प्रसिद्धम् । ऊर्णनाभिर्लूताकोटः किञ्चित्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव सृजते स्वशरीराव्यतिरिक्तानेव तन्तून्बहिः प्रसारयति पुनस्तानेव गृह्णते च गृह्णाति स्वात्मभावमेवाऽऽपादयति । यथा च पृथिव्यामोपधयो ग्रीहादिस्था-
वरान्ता इत्यर्थः । स्वात्माव्यतिरिक्ता एव प्रभवन्ति । यथा च सतो विद्य-
मानाज्जीवतः पुरुपात्केशलोमानि केशाश्च लोमानि च संभवन्ति विलस-
णानि । यथैते दृष्टान्तास्तथा विलक्षणं सलक्षणं च निमित्तान्तरानपेक्षाद्यो-
क्तलक्षणादक्षरात्संभवति समुत्पद्यत इह संसारमण्डले विश्वं समस्तं जगत् ।
अनेकदृष्टान्तोपादानं तु सुखार्थप्रबोधनार्थम् । यद्ब्रह्मण उत्पद्यमानं विश्वं
तदनेन क्रमेणोत्पद्यते न युगपद्ब्रह्ममुष्टिमक्षेपवदिति ॥ ७ ॥

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्ना-

त्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

क्रमनियमविवक्षार्योऽयं मन्त्र आरभ्यते । तपसा ज्ञानेनोत्पत्तिविधि-
ज्ञतया भूतयोन्यक्षरं ब्रह्म चीयत उपचीयत उत्पिपादयिषदिदं जगदङ्क-
रमिव योजमुच्छूनतां गच्छति पुत्रमिव पिता हर्षेण । एवं सर्वज्ञतपस्र
सृष्टिस्थितिसंहारशक्तिविज्ञानवत्तथोपचितात्ततो ब्रह्मणोऽन्नमद्यते भुज्यत
इत्यन्नमव्याकृतं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितावस्थारूपेणाभिजा-

ब्रह्म न कारणं सहापशून्यत्वात्कुलालमात्रवदित्यस्यानैकान्तिकत्वमुक्तमूर्णनापिदृष्टा-
न्तेन । ब्रह्म जगतो नोपादानं तदभिन्नत्वात्स्वरूपस्यैवेत्यनुमानान्तरस्थानैकान्तिकत्व-
माह—यथा च पृथिव्यामिति । जगन्न ब्रह्मोपादानं तद्विलक्षणत्वात् । यद्यद्विल-
क्षणं तत्तदुपादनकं न भवति । यथा घटो न तन्तुपादनक इति । अस्य व्यभिचार-
र्थमाह—यथा च सत इति । एकस्मिन्नपि दृष्टान्ते सर्वानुमानानामनैकान्तिकत्वं
योजयितुं शक्यमिति शङ्कमानं प्रत्याह—अनेकदृष्टान्तोति ॥ ७ ॥

ईश्वरत्वोपाधिभूतं मायातत्त्वं महाभूतादिरूपेण सर्वजीवैरुपलभ्यत इति सर्वसाधारण्येऽपि
कथं जायतेऽनादिसिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—व्याचिकीर्षितेति । कर्मापूर्वसमवायिभूत-

यत् उत्पद्यते । तत्तथाव्याकृताद्व्याचिकीर्षितावस्थातोऽन्नात्माणो हिरण्य-
गर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठितजगत्साधारणोऽविद्याकामकर्मभूतसमु-
दायवीजाङ्कुरो जगदात्माऽभिजायत इत्यनुपङ्गः । तस्माच्च प्राणान्मनो मन-
आख्यं संकल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकमभिजायते । ततोऽपि संकल्पा-
द्यात्मकान्मनसः सत्यं सत्याख्यमाकाशादिभूतपञ्चकमभिजायते । तस्मात्स-
त्याख्याद्भूतपञ्चकादण्डक्रमेण सप्त लोका भूरादयः । तेषु मनुष्यादिमा-
णिवर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि । कर्मसु च निमित्तभूतेश्वमृतं कर्मजं फलम् ।
यावत्कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि न विनश्यन्ति तावत्फलं न विनश्यतीत्यमृ-
-तम् ॥ ८ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मा-

देतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

====

उक्तमेवार्थमुपसंजिहीर्षुर्मन्त्रो वक्ष्यमाणार्थमाह—य उक्तलक्षणोऽक्षराख्यः
सर्वज्ञः सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । विशेषेण सर्वं वेत्तीति

सूक्ष्मव्याकृतमिति केचित् । तत्र । तस्य प्रतिजीवं भिन्नत्वादीश्वरत्वोपाधित्वासंभवात् ।
सामान्यरूपेण संभवेऽपि पृथिव्यादिसामान्यानां बहुत्वात् । प्रकृतावेकत्वश्रुतिव्याकोपापा-
ताज्जाड्यमहामायाख्येऽपि न कर्मापूर्वसमवायिवम् । तस्याकारकत्वाद्बु-
द्ध्यादीनामेव कारकत्वाभिधानात् । कारकत्वव्येप्येव क्रियासमवायाभ्युपगमात् । किंच
न कार्यस्य स्वकारणप्रकृतित्वं दृष्टमिति भूतसूक्ष्मस्यापञ्चीकृतंभूतप्रकृतित्वं न स्यात् ।
तस्मान्महाभूतसर्गादिसंस्कारास्पदं गुणत्रयसाम्यं मायातत्त्वमव्याकृतादिशब्दवाच्यमि-
हाम्युपगन्तव्यम् । पूर्वस्मिन्करूपे हिरण्यगर्भप्राप्तिनिमित्तं प्रकृतं ज्ञानं कर्म च येना-
नुष्ठितं तदनुग्रहाय मायोपाधिकं ब्रह्म हिरण्यगर्भविस्थाकारेण विवर्तते । स च जीवै-
तदवस्थाभिमानो हिरण्यगर्भ उच्यत इत्यभिप्रेत्याऽऽइ-ब्रह्मण इति । ज्ञानशक्तिभिः
क्रियाशक्तिभिश्चाधिष्ठितं विशिष्टं जगद्व्याप्तिरूपं तस्य साधारणः समाप्तिरूपः सूत्रसं-
ज्ञक इत्यर्थः । मनआख्यमिति । समाप्तिरूपं विवर्तितम् । व्याप्तिरूपस्य लोकसृष्ट्यु-
-त्तरकालत्वात् ॥ ८ ॥

सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकारमेव सार्वज्ञलक्षणं तपो नाऽऽयासे-
लक्षणं तस्माद्यथोक्तात्सर्वज्ञादेतदुक्तं कार्यलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं जा-
यते । किंच नामासौ देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिलक्षणम् । रूपमिदं शुक्लं
शीलमित्यादि । अन्नं च ग्रीहियवादिलक्षणं जायते । पूर्वमन्त्रोक्तक्रमेणेत्य-
विशेषो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्तानि
त्रेतायां बहुधा संततानि । तान्पाचरथ नियतं
सत्यकामा एषं वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

साङ्गा वेदां अपरा विद्योक्ता—ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना । यत्तदद्रेश्य-
मित्यादिना नामरूपमन्नं च जायत इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तलक्षणमक्षरं यथा
विद्ययाऽधिगम्यत इति परा विद्या सविशेषणोक्ता । अतः परमनयोर्वि-
द्ययोर्विषयौ विवेक्तव्यौ संसारमोक्षावित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । तत्रापर-
विद्याविषयः कर्मादिसाधनाक्रियाफलभेदरूपः संसारोऽनादिरनन्तो दुःख-
स्वरूपत्वाद्दातव्यः मृत्येकं शरीरिभिः । सामस्त्येन नदीस्रोतोवदव्यव-
हारेदरूपसंबन्धस्तदुपशमलक्षणो मोक्षः परविद्याविषयोऽनाद्यनन्तोऽज-
रोऽमरोऽमृतोऽभयः शुद्धः प्रसन्नः स्वात्ममतिष्ठा लक्षणः परमानन्दोऽद्वय
इति । पूर्वं तावदपरविद्याया विषयप्रदर्शनार्थमारम्भः । तद्वर्णने हि

त्याशङ्क्याऽऽह—यस्य ज्ञानमयमिति । सत्त्वप्रधानमायाया ज्ञानाख्यो विकारस्त-
दुपाधिकं ज्ञानविकारं सृज्यमानसर्वपदार्थामित्तत्त्वलक्षणं तपो न तु क्लेशरूपं प्रजाप-
तानामिवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अनादिरुपादानरूपेणानन्तो ब्रह्मज्ञानात्प्रगन्तासंभवात्प्रत्येकं शरीरिभिर्हातव्यो
दुःखरूपत्वादित्यनेन यदाहुरेकजीववादिन एकं चैतन्यमेकैवाविद्यया बद्धं संसरति ।
तदेव कदाचिन्मुच्यते नरस्मदादीनां बन्धमोक्षो स्त इति तदपास्तं भवति । श्रुतिबहि-
ष्कृतत्वात् । सुपुप्तेऽपि क्रियाकारकफलभेदरूपस्य प्रहाणं भवति । बुद्धिपूर्वकप्रहाणस्य
ततो विशेषमाह—सामस्त्येनोति । स्वोपाव्यविद्याकार्यस्याविद्याप्रहाणेनाऽऽत्यन्तिकप्रहाणं
विद्याफलमित्यर्थः । अमरोऽपक्षयरहितः । अमृतो नाशरहित इत्यर्थः । अपरविद्यायाः पर-
विद्यायाश्च विषयौ प्रदर्श्य पूर्वमपरविद्याया विषयप्रदर्शने श्रुतेरभिप्रायमाह—पूर्वं ताव-
दिति । यदिष्टसाधनतयाऽनिष्टसाधनतया वा वेदेन बोध्यते कर्म तस्यासति प्रतिबन्धे तत्सा-

तन्निर्वेदोपपत्तेः । तथा च वक्ष्यति—“परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्” इत्यादिना । न ह्यप्रदर्शिते परीक्षोपपद्यत इति तत्प्रदर्शयन्नाह तदेतत्सत्यमवितयम् । किं तन्मन्त्रेष्वग्नेदाद्याख्येषु कर्माण्यग्निहोत्रादीनि मन्त्रैरेव प्रकाशितानि कषयो मेधाविनो घसिष्ठादयो यान्यपश्यन्दृष्टवन्तः । यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात्तानि च वेदविहितान्यृषिदृष्टानि कर्माणि श्रेतायां प्रथीसंयोगलक्षणायां होत्राध्वर्यवैद्वात्रप्रकारायामधिकरणभूतायां बहुधा बहुप्रकारं संस्तानि प्रवृत्तानि कर्मिभिः क्रियमाणानि श्रेतायां वा युगे प्रायशः प्रवृत्तान्यतो यूयं तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामाः सन्त एष वो युष्माकं पन्था मार्गः सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य कर्मणो लोके फलनिमित्तं लोचयते दृश्यते भुज्यत इति कर्मफलं लोक उच्यते । तदर्थं तत्प्राप्तय एष मार्ग इत्यर्थः । यान्येतान्यग्निहोत्रादीनि त्रय्यां विहितानि कर्माणि तान्येष पन्था अवश्यफलमाप्तिसाधनमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।

तदाऽऽज्यभागावन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

तत्राग्निहोत्रमेव तावत्प्रथमं प्रदर्शनार्थमुच्यते सर्वकर्मणां प्राथम्यात् । तत्कथम् । यदैवेन्धनैरभ्याहितैः सम्भगिद्धे समिद्धे हव्यवाहने लेलायते चलत्यर्चिस्तदा तस्मिन्काले लेलायमाने चलत्यर्चिःष्याज्यभागावाज्यभागयोरन्तरेण मध्य आवापस्थान आहुतीः प्रतिपादयेत्प्रक्षिपेद्देवतामु-

घनत्वाव्यभिचारः सत्यत्वं न स्वरूपावाध्यत्वं प्लवा ह्येत इत्यादिना निन्दितत्वात्स्वरूपमाध्यत्वेऽपि चार्थक्रियासामर्थ्ये स्वप्नकामिन्धामिव घटत इत्यभिप्रेत्याऽऽह—तदेतत्सत्यमिति । ऋग्वेदविहितपदार्थो होत्रम् । यजुर्वेदविहित आध्वर्यवम् । सामवेदविहितमौद्गात्रम् । तद्रूपायां श्रेतायामित्यर्थः । सत्यकामा मोक्षकामा इति समुच्चयाभिप्रायेण व्याख्यानमयुक्तम् । ‘ एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ’ इति स्वर्गफलसाधनस्वविषयवाक्यशेषविरोधादिति ॥ १ ॥

आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोराज्यभागाविभ्येते अग्रये स्वाहा सोमाय स्वाहेति दर्शपूर्णमासे । तयोर्मध्येऽन्ये यागा अनुष्ठायन्ते । तन्मध्येमावापस्थानमुच्यते । अग्निहोत्राहस्योद्वित्वं प्रसिद्धम् । सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः । अग्रये स्वाहा प्रजापतये

द्विष्य । अनेकाहमयोगामेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनम् । एष सम्यग्गाहुतिमक्षे-
पादिलक्षणः कर्ममार्गो लोकमाप्तये पन्थास्तस्य च सम्यक्करणं दुष्करम् ।
विपत्तयस्त्वनेका भवन्ति ॥ २ ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासचातुर्मास्यमनाग्र-
यणमतिथिवर्जितं च । अहुतमवैश्वदेवमधिधिना
हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान्निहनास्ति ॥ ३ ॥

कथं यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निहोत्रमदर्श दर्शाख्येन कर्मणा वर्जितम् । अग्निहो-
त्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वाददर्शस्य । अग्निहोत्रसंबन्धमग्निहोत्रविशेषणमिव भवति ।
तदक्रियमाणमित्येतत् । तथाऽपौर्णमासमित्यादिष्वप्याग्निहोत्रविशेषणत्वं द्रष्ट-
व्यम् । अग्निहोत्राङ्गत्वस्याविशिष्टत्वादपौर्णमासं पौर्णमासकर्मवर्जितम् ।
अचातुर्मास्यं चातुर्मास्यकर्मवर्जितम् । अनाग्रयणमाग्रयणं शरदादिकर्तव्यं
सच्च न क्रियते यस्य । तथाऽतिथिवर्जितं चातिथिपूजनं चाहन्यहन्यक्रिय-
माणं यस्य स्वयं सम्यग्ग्निहोत्रकालेऽहुतम् । अदर्शादिवदवैश्वदेवं वैश्वदेव-
कर्मवर्जितं हूयमानमप्यधिधिना हुतं न यथाहुतमित्येतत् । एवं दुःसंपा-
दितमसंपादितमग्निहोत्राद्युपलक्षितं कर्म किं करोतीत्युच्यते आसप्तमान्सप्तम-
साहितांस्तस्य कर्तुंलोकान्निहनास्ति हिनस्तीवाऽऽयासमात्रफलत्वात् । सम्य-
विक्रयमाणेषु हि कर्मसु कर्मपरिणामानुरूपेण भूरादयः सत्यान्ताः सप्त लोकाः
फलं प्राप्यन्ते । ते लोका एवंभूतेनाग्निहोत्रादिकर्मणा त्वमाप्यत्वाद्धिस्यन्त
इवाऽऽयासमात्रं त्वव्यभिचारीत्यतो हिनस्तीत्युच्यते । पिण्डदानाद्यनुग्रहेण
इवा संबध्यमानाः पितृपितामहमतितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्मोपकाराः
सप्त लोका उक्तमकारेणाग्निहोत्रादिना न भवन्तीति हिस्यन्त इत्युच्यते ॥३॥

स्वाहेहि सायम् । तत्कथमाग्निहोत्रं प्रक्रम्याऽऽहुतीरिति बहुवचनं तत्राऽऽह—अनेका-
हेति । अनेकेष्वहःसु प्रयोगानुष्ठानानि तदपेक्षयेत्यर्थः ॥ २ ॥

दर्शस्यमग्निहोत्राङ्गत्वे प्रमाणाभावात्कथं तदकरणमग्निहोत्रस्य विपत्तिरित्याशङ्क्य या-
वज्जीवचोदनावशादाग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वात्तदकरणं भवेद्विपत्तिरित्यभिप्रेत्य विशेष-
णम् । शरदादिषु नूतनाज्ञेन कर्तव्यमाग्रयणं कर्म । अदर्शादिवदवैश्वदेवमिति विशेषणम् ।
वैश्वदेवस्याग्निहोत्रानङ्गत्वेऽप्यावश्यकत्वमित्यर्थः । पिण्डोदकदानेन पित्रादीनां त्रया-

१ क. 'पन्थाः श्रद्धया हुतं तस्य । २ ख. 'न. हुताभिः' । ३ क. प्राप्यते । ४ क.
'सौपूर्णमासस्या' ।

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता
या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची
च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता-या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः । काल्याद्या विश्वरुच्यन्ता लेलायमाना अग्नेर्हविराहुतिग्रसनार्थं एताः सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

एतेषु यश्वरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहु-
तयो ह्याददायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य
रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्रो चरते कर्माऽऽचरत्यग्निहोत्रादि भ्राजमा-
नेषु दीप्यमानेषु । यथाकालं च यस्य कर्मणो यः कालस्तत्कालं यथाकालं
यजमानमाददायन्नाददाना आहुतयो यजमानेन निर्बर्तितास्तं नयन्ति मापय-
न्त्येता आहुतयो या इमा अनेन निर्बर्तिताः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा
रश्मिद्वारैरित्यर्थः । यत्र यस्मिन्स्वर्गे देवानां पतिरिन्द्र एका सर्वानुपर्य-
धिवसतीत्यधिवासः ॥ ५ ॥

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मि-
भिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽ-
र्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

कथं सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यते एह्येहीत्याह्वयन्त्यः । सुव-
र्चसो दीप्तिमत्स्यः । किञ्च प्रियापिष्टां चात्वं स्तुत्यादिक्लृप्त्यामभिवदन्त्य उच्चा-
रयन्त्योऽर्चयन्त्यः पूजयन्त्यथैव वो युष्माकं पुण्यः सुकृतः पन्था ब्रह्मलोकः
फलरूपः । एवं प्रियां वाचमभिवदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकः स्वर्गा-
प्रकरणात् ॥ ६ ॥

णामुपकरोति यजमानः पुत्रादीनां च श्रयाणां प्रासादिदानेन । ततो मध्यवर्तिना यज-
मानेन संबध्यमानाः पूर्वे त्रय उत्तरे च त्रयो गृह्यन्त इत्याह— पिण्डदानादीति ।
॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥

आहुतयो यजमानं वहन्तीति संबन्धः ॥ ६ ॥

पुत्रा ह्येते अष्टा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं
येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

एतच्च ज्ञानरहितं कर्मैतावत्फलमविद्याकामकर्मकार्यमतोऽसारं दुःखमूलमिति
निन्द्यते । पुत्रा विनाशिन इत्यर्थः । हि यस्मादेतेऽष्टा अस्थिरा यज्ञरूपा
यज्ञस्य रूपाणि यज्ञरूपा यज्ञनिर्धर्तका अष्टादशाष्टादशसंख्याकाः षोडश-
त्विजः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश । एतदाश्रयं कर्मोक्तं कथितं शास्त्रेण ।
येष्वष्टादशस्वरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म । अतस्तेषामवरकर्माश्रयाणामष्टादशा-
नामदृढतया पुत्रत्वात्पुत्रते सह फलेन तत्साध्यं कर्म । कुण्डविनाशादिवत्क्षी-
रदध्यादीनां तत्स्थानां नाशः । यत एवमेतत्कर्म श्रेयः श्रेयाःकरणमिति येऽ-
भिनन्दन्त्यभिहृष्यन्त्यविवेकिनो मूढा अतस्ते जरां च मृत्युं च जरामृत्युं
किञ्चित्कालं स्वर्गे स्थित्वा पुनरेवापि यन्ति भूयोऽपि गच्छन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं-
मन्यमानाः । जड्घन्यमानाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ८ ॥

किञ्चाविद्यायामन्तरे मध्ये वर्तमाना अविबेकमायाः स्वयं वयमेव धीरा
धीमन्तः पण्डिता विदितबोदिसव्याश्चेति मन्यमाना आत्मानं संभावयन्तस्ते
च जड्घन्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थात्तैर्हन्यमाना भृशं पीडयमानाः परि-
यन्ति विभ्रमन्ति मूढाः । दर्शनविवर्जितत्वादन्धेनैवाचक्षुष्केणैव नीयमानाः
मदृश्यमानमार्गा यथा लोकेऽन्धा अक्षिरहिता गर्तकण्टकादीपवन्ति उद्वृत्ताः ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्य-
भिमन्यन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति
रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

किञ्चाविद्यायां बहुधा बहुप्रकारं वर्तमाना वयमेव कृतार्थाः कृतप्रयो-
जना इत्येवमभिमन्यन्त्वभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः । यद्यस्मादेवं कर्मिणो

रूप्यते निरूप्यते यदाश्रयतया यज्ञस्ते यज्ञरूपाः ॥ ७ ॥

स्वयमेवेति तत्त्वदर्शुपदेशानिवेक्षतया स्वमनोत्थेनैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

न भवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभवनिमित्तं तेन कार-
णेनाऽऽतुरा दुःखार्ताः सन्तः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफलाः स्वर्गलोकाच्चय-
वन्ते ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते
प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वैमं लोकं
हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

इष्टापूर्तम् । इष्टं यागादि श्रौतं कर्मः । पूर्तं वापीकूपतडागादि स्मार्तं मन्य-
माना एतदेवातिशयेन पुरुषार्थसाधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिन्तयन्तोऽन्यदा-
त्मज्ञानारूपं श्रेयःसाधनं न वेदयन्ते न जानन्ति प्रमूढाः पुत्रपशुवन्ध्वादिषु
प्रमत्ततया मूढास्ते च नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठे उपरिस्थाने सुकृते भोगायतनेऽ-
नुभूत्वाऽनुभूय कर्मफलं पुनरिमं लोकं मानुषमस्माद्धीनतरं वा तिर्यङ्मरका-
दिलक्षणं यथाकर्मशेषं विशन्ति ॥ १० ॥

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो
भैक्ष्यचर्या चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः
प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता वानमस्याः संन्यासिनश्च तपःश्रद्धे हि तपः
स्वाश्रमविहितं कर्म श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषया विद्या ते तपःश्रद्धे उपवसन्ति
सिन्वन्तेऽरण्ये वर्तमानाः सन्तः । शान्ता उपरतकरणग्रामाः । विद्वांसो गृह-
स्थांश्च ज्ञानप्रधाना इत्यर्थः । भैक्ष्यचर्या चरन्तः परिग्रहाभावात्पुपवसन्त्यरण्य
इति संबन्धः । सूर्यद्वारेण सूर्योपलक्षितेनोत्तरायणेन यथा ते विरजा विर-
जसः क्षीणपुण्यपापकर्माणः सन्त इत्यर्थः । प्रयान्ति प्रकर्षेण यान्ति यत्र
यस्मिन्सत्यलोकादावमृतः स पुरुषः प्रथमजो हिरण्यगर्भो ह्यव्ययात्माऽव्यय-
स्वभावो यावत्संसारस्थायी । एतदन्तास्तु संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः ।
ननु-एवं मोक्षमिच्छन्ति केचिन्नेहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामास्ते सर्वगं सर्वतः

॥ ९ ॥

कं सुखं न भवतीत्यकं दुःखं तन्न विद्यते यस्मिन्नसौ नाकः ॥ १० ॥

केवलकर्मिणां फलमुक्त्वा सगुणब्रह्मज्ञानसहितश्रमकर्मिणां फलं संसारगोचरमेव
दर्शयति-ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता इत्यादिना । अरण्ये स्त्रीजनासंकीर्णो देशो
मुक्तानामिहैव सर्वकामप्रविलयं सर्वात्मभावं च दर्शयन्ति श्रुतयः । ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तु

प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्तीत्यादिश्रुतिभ्योऽप्रकरणाच्च ।
अपरविद्याप्रकरणे हि प्रवृत्ते न ह्यकस्मान्मोक्षप्रसङ्गोऽस्ति विरजस्त्वं त्वापेक्षिकं
समस्तमपरविद्याकार्यं साध्यसाधनलक्षणं क्रियाकारकफलमेदभिर्भ्रं द्वैतम् ।
एतावदेव यद्विरण्यगर्भप्राप्त्यवसानम् । तथा च मनुनोक्तं स्थावराद्यां
संसारगतिमनुकामता—

ब्रह्मा विश्वंसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।

उत्तमां सार्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ॥११॥

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वदमायात्रा-

स्त्युक्तः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभि-

गच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

अपेदानीमस्मात्साध्यसाधनरूपात्सर्वस्मात्संसारद्विरक्तस्य परस्यां विद्याया-
मधिकारमदर्शनार्थमिदमुच्यते—परीक्ष्य यदेतद्भवेदाद्यपरविद्याविषयं स्वाभा-
विक्यविद्याकामकर्मदोषवत्पुरुषानुष्ठेयमविद्यादिदोषवन्ममेव पुरुषं प्रति विहि-
तत्वात्तदनुष्ठानकार्यभूताश्च लोका ये दक्षिणोत्तरमार्गलक्षणाः फलभूता ये
च विहिताकरणप्रतिषेधातिक्रमदोषसाध्या नरकतिर्यक्प्रेतलक्षणास्थानेतान्प-
रीक्ष्य मत्स्यज्ञानुमानोपमानागमैः सर्वतो यायात्स्येनावधार्य लोकात्संसार-
गतिभूतानव्यक्तादिस्यावरान्त्वान्पाकृताव्याकृतलक्षणान्बीजाङ्कुरवदितरेत-
रोत्पत्तिनिमित्ताननेकानर्थशतसहस्रसंकुलान्कदलीगर्भवद्सारान्मायापरीच्यु-
द्कगन्धर्वनगराकारस्वप्नजलबुद्बुदफेनसमान्प्रतिक्षणमध्वंसान्पृष्ठतः कृत्वाऽ-
विद्याकामदोषवर्तितकर्मचितान्धर्माधर्मनिर्वर्तितानित्येकब्रह्मणस्यैव विशे-

देशपरिच्छिन्नं फलं ततो न मोक्ष इत्याह—इहैवेति । ब्रह्मा चतुर्मुखः । विश्वसृजः
प्रजापतयो मरीचिप्रभृतयः । धर्मो यमः । महान्सूत्रात्मा । अव्यक्तं त्रिगुणात्मिका
प्रकृतिः । सार्विकी सत्त्वपरिणामज्ञानसाहितकर्मफलभूतामित्यर्थः ॥ ११ ॥

ऐहिककर्मफलस्य पुत्रादेर्नाशविषयं प्रत्यक्षं विमतमनित्यं कृतकत्वाद्घटवदित्यनुमा-
नमामुष्मिकनाशविषयम् । तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत इत्याद्यागमास्तैरनित्यत्वेन
सर्वात्मनाऽवधारित्यर्थः ।

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च ।

शीलं स्थितिर्दण्डनिषानमार्जवं ततस्ततश्चोत्तरमः क्रियाम्यः ॥

तोऽधिकारः सर्वत्यागेन ब्रह्मविद्यायामिति ब्राह्मणग्रहणम् । परीक्ष्य लोकाङ्किक
 कुर्यादित्युच्यते—निर्वेदं निःपूर्वो विदिरत्र वैराग्यार्थे वैराग्यमायात्कुर्या-
 दित्येतत् । स वैराग्यप्रकारः प्रदर्शयते । इह संसारे नास्ति कश्चिदप्यकृतः
 पदार्थः । सर्व एव हि लोकाः कर्माविधाः कर्मकृतत्वाद्यानित्याः । नित्यं
 किञ्चिदस्तीत्यभिप्रायः । सर्वे तु कर्मानित्यस्यैव साधनम् । यस्माच्चतुर्विध-
 भेव हि सर्वं कर्म कार्यमुत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं विकार्यं वा नातापरं कर्मणो
 विशेषोऽस्ति । अहं च नित्येनामृतेनाभयेन कूटस्थेनाचलेन ध्रुवेणार्थेनार्थी न
 तद्विपरीतेन । अतः किं कृतेन कर्मणाऽऽयासवहुलेनानर्थसाधनेनेत्येवं
 निर्विण्णोऽभयं शिवमकृतं नित्यं पदं यत्तद्विज्ञानार्थं विशेषेणाधिगमार्थं स
 निर्विण्णो ब्राह्मणो गुरुमेवाऽऽचार्यं शपदमदयादिसंपन्नमभिगच्छेत् । शास्त्र-
 ज्ञोऽपि स्वात्मन्वयेण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यादित्येतद्गुरुमेवेत्यवधारणफलम् ।
 समित्पाणिः समिद्भारगृहीतहस्तः श्रोत्रियमध्ययनश्रुतार्थसंपन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा
 सर्वकर्माणि केवलेऽदृष्टे ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठो जपनिष्ठस्त-
 पोनिष्ठ इति यद्वत् । न हि कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठता संभवति कर्मात्मज्ञानयोर्वि-
 रोधात् । स तं गुरुं विधिवद्रूपसन्नःपसाद्य पृच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यम् ॥१२॥

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्पक्प्रशान्तचि-
 चाय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
 प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके द्वितीयःखण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

तस्मै स विद्वान्गुरुर्ब्रह्मविद्वुपसन्नायोपगताय । सम्पक्प्रशान्तचि-
 त्तत् । प्रशान्तचित्तायोपरतदर्पादिदोषाय । शमान्विताय चाक्षेन्द्रियोपरमेण
 च युक्ताय । सर्वतो तिरक्तायेत्येतत् । येन विज्ञानेन यया विद्यया
 परयाऽक्षरमद्देश्यादिविशेषणं तदेवाक्षरं पुरुषशब्दवाच्यं पूर्णत्वात्पुरि शय-
 नाच्च सत्यं तदेव परमार्थस्त्राभाष्यादक्षरं चाक्षरणादक्षरत्वादक्षयत्वाच्च

इति स्मृतेर्ब्राह्मणस्येवाधिकार इत्यर्थः । कूटस्थेन परिणामरहितेनावलेन स्पन्दर-
 हितेन ध्रुवेण प्रयत्नरहितेनाहमर्था । समित्पाणिरिति विनयोपलक्षणम् ॥ १२ ॥

वेद विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तद्वतो यथावत्सोवाच मय्यादित्यर्थः ।
 आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्मया यमाप्तसच्छिष्यनिस्तारणपविद्यापहोदधेः
 ॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥२॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १-॥

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः

सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः

सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥३॥

अपरविद्याया सर्वं कार्यमुक्तम् । स च संसारो यत्सारो यस्मान्मूला-
 दक्षरात्संभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यम् । यस्मिन्वि-
 ज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति तत्परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः स वक्तव्य
 इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । यदपरविद्याविषयं कर्मफललक्षणं सत्यं तदा-
 पोक्षिकम् । इदं तु परविद्याविषयं परमार्थसल्लक्षणत्वात् । तदेतत्सत्यं
 यथाभूतं विद्याविषयम् । अविद्याविषयत्वाद्यानृतमितरत् । अत्यन्तप-
 रोक्षस्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रतिपद्येरन्निति दृष्टान्तमाह—

अक्षरणादिति । अवयवान्वयामावलक्षणपरिणामशून्यत्वात् । अक्षरत्वादिति ।

अक्षयत्वाच्चेति । अशरीरत्वाद्विकारशून्यत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युपन्यस्यापरविद्यामाद्यमुण्डकेन प्रपञ्च्य परविद्यां सूत्रितां प्रपञ्च-
 णितुं द्वितीयमुण्डकारम्भ इत्याह—अपरविद्याया इत्यादिना । कर्मणोऽपि प्राक्सत्यत्व-
 मुक्तं तद्वदिदं सत्यत्वं न मन्तव्यमित्याह—यदपरविद्याविषयमिति । विधीयते विशेष्यते
 विद्याऽनेनेति व्युत्पत्त्या विषयशब्दस्य वस्तुपरत्वान्नपुंसकालिङ्गत्वं परमार्थतः सल्लक्षण-
 त्वादत्यन्तावाध्यत्वादित्यर्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वादिति । शास्त्रिकगम्यत्वात् । अपूर्व-
 बुद्धक्षणः प्रत्यक्षत्वं न संभवति साक्षात्काराधीनं च कैवल्यं ततः कथं नाम सत्यमक्षरं
 प्रत्यक्षवत्प्रतिपद्येरन्मुमुक्षव इत्याभिप्रेत्य जीवब्रह्मणोरेकत्वे दृष्टान्तमाह—यथा सुदीप्ता-

यथा सुदीप्तात्सुष्टु दीप्तादिद्धात्पावकादग्नेर्विस्फुलिङ्गा अन्येवयवाः सहस्रशोऽ-
 नेकशः प्रभवन्ते निर्गच्छन्ति सरूपा अप्रिसलक्षणा एव तथोक्तलक्षणादि-
 क्षराद्विधा नानादेहोपाधिभेदमनुविधीयमानत्वाद्विविधा हे सोम्य भावा
 जीवा आकाशादिवद्घटादिपरिच्छिन्नाः सुषिरभेदा घटाद्युपाधिभेदमनु-
 भवन्ति । एवं नानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभवमनुमजायन्ते तत्र चैव तस्मि-
 न्नेवाक्षरेऽपियन्ति देहोपाधिविषयमुनुलीयन्ते घटादिविलयमन्विव सुषिर-
 भेदाः । यथाऽऽकाशस्य सुषिरभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं घटाद्युपाधिकृतमेव
 तद्वदक्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्तमेव जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्त-
 त्वम् ॥ १ ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।
 अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

नामरूपबीजभूतादव्याकृताख्यात्स्वविकारापेक्षया परादक्षरात्परं यत्सर्वो-
 पाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैव स्वरूपमाकाशस्यैव सर्वमूर्तिवर्जितं नेति नेतित्यादि-
 विशेषणं विवक्षन्नाह । दिव्यो द्यौतनवान्स्वयंज्योतिष्ट्वात् । दिवि वा स्वात्मानि
 भवोऽलौकिको वा हि यस्मादमूर्तः सर्वमूर्तिवर्जितः पुरुषः पूर्णः पुरिश्चयो वा ।
 दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरः सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तत इति । अजो
 न जायते कुतश्चित्स्वतोऽन्यस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावात् । यथा जलबुद्बुदा-
 देर्वाद्यवादे । यथा नभः सुषिरभेदानां घटादिसर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वा-
 च्छप्रतिषेधेन सर्वे प्रतिपिद्धा भवन्ति । सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽतोऽजरोऽमृतोऽ-

दिति । एकत्वे सति प्रत्यग्रूपस्यापरोक्षत्वाद्ब्रह्मणोऽपि प्रत्यक्षत्वं मविष्यति घटैकदेश-
 प्रत्यक्षत्वे घटप्रत्यक्षवदित्यर्थः । विमक्तदेशावच्छिन्नत्वेन विस्फुलिङ्गेष्ववयवत्वादिष्य-
 वहारः स्वतः पुनरन्यात्मत्वमेवोष्णप्रकाशत्वाविशेषात्तथा चिद्रूपत्वाविशेषाज्जिवातां
 स्वतो ब्रह्मत्वमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

अक्षरस्यापि जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वमौपाधिकमुक्तमेकत्वसिद्धयर्थम् । तत्त्वतस्तु
 निमित्तनैमित्तिकभावोऽपि नास्तित्याह-नामरूपबीजभूतादिति । देहापेक्षया यद्ब्रह्म-
 मान्तरं च प्रसिद्धं तेन सह तत्तादात्म्येन तदधिष्ठानतया वा वर्तत इति सबाह्याभ्यन्तरः ।
 अत एव सर्वात्मत्वात्तन्विरिक्तनिमित्ताभावादज इत्यर्थः । जायतेऽस्ति वर्धते
 विषारिणमतेऽपक्षीयते दिनश्यतीत्येवमादिभावावेतागणां निषेधे तात्पर्यममशब्द-
 स्थाऽऽह-सर्वभावविकाराणामिति । जीवानां प्राणादिमत्त्वाच्छदात्मत्वे ब्रह्मणोऽपि

१ ग. घ. ह. च. झ. 'भेऽक्ष । २ क. 'यो । यथा वि ' । ३ क. न. 'बाह्याभ्यन्त' । ४
 घ. ह. च. झ. 'वेधात्तार' ।

क्षरोः ध्रुवोऽथ इत्यर्थः । यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषु
समाणः समनाः सेन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमदिवाऽऽ-
काशं तथाऽपि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनाममाणोऽविद्यमानः क्रियाशक्तिभेदत्राश्व-
लनात्मको वायुर्यस्मिन्सावमाणः । तथाऽमना अनेकज्ञानशक्तिभेदवत्सं-
ख्याद्यात्मकं मनोऽप्यविद्यमानं यस्मिन्सोऽयममना अपाणो ह्यमनाश्चेति ।
प्राणादिवायुभेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च तथा च बुद्धिमनसो बुद्धीन्द्रियाणि
तद्विषयाश्च प्रतिपिद्धा वेदितव्याः । तेषां श्रुत्यन्तरे-ध्यायतीव लेलायतीवेति ।
यस्माच्चैवं प्रतिषिद्धोपाधिद्वयस्तस्माच्छुभ्रः शुद्धः । अतोऽक्षराद्यामरूपवीजोपा-
धिलक्षितस्वरूपात्सर्वकार्यकारणबीजत्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात्परं तदुपाधिलक्ष-
णमव्याकृताख्यमक्षरं सर्वविकारेभ्यस्तस्मात्परतोऽक्षरात्परो निरुपाधिकः
पुरुष इत्यर्थः । यस्मिन्स्तदाकाशाख्यमक्षरं सव्यवहारविषयमोक्षं मोक्षं च ।
कथं पुनःप्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते । यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष
इव स्वेनाऽऽत्मनां सन्ति तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्यमानेन प्राणादिमत्त्वं
भवेन्न तु ते प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति तदा ।
अतोऽप्राणादिमान्परः पुरुषः । यथाऽनुत्पत्तेः पुत्रेऽपुत्रो देवदत्तः ॥ २ ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

कथं ते न सन्ति प्राणादय इत्युच्यते । यस्मादेतस्मादेव पुरुषात्प्राण-

प्राणादिमत्त्वं प्राप्तं तन्निकर्तयति—यद्यपीत्यादिना । स्मृतिसंशयाद्यनेकज्ञानेषु शक्ति-
विशेषोऽन्यास्तीति तथोक्तं नामरूपयोर्बीजं ब्रह्म तस्योपाधितया लक्षितं शुद्धस्य कारण-
त्वानुपपत्त्या गमितं स्वरूपमस्येति तथोक्तम् । तस्मादुपाधिरूपात्तद्विशिष्टरूपाच्च परतोऽ-
क्षरात्पर इति संबन्धः । कथं मायातत्त्वस्याक्षरस्य परत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—सर्व-
कार्येति । कार्यं ह्यक्षरं असिद्धम् । तैत्कारणत्वेन गम्यमानत्वान्मायातत्त्वं १२म् । यौक्ति-
कवाधादनिर्वाच्यत्वेऽपि स्वरूपोच्छेदाभावादक्षरम् । तदुक्तं गीतायाम्—

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्तदन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ इति ॥ २ ॥

यदेव चैतन्यं निरुपाधिकं शुद्धमविकल्पं ब्रह्म यत्तद्विज्ञानाज्जीवानां कैवल्यं तदेव माया-
प्रातिविम्बितरूपेण कारणं भवतीत्याह—यस्मादेतस्मादेवेति । प्राणोत्पत्तेस्तद्वि तर्हि

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्वि-
वृताश्व वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

योऽपि प्रथमजात्माणाद्विरण्यगर्भाज्जायतेऽण्डस्यान्तर्विराट् स तत्त्वान्तरि-
तत्त्वेन लक्ष्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरुषाज्जायत एतन्मयश्चेत्येतदर्थमाह । तं च
विश्विनष्टि । अग्निर्गुणकः “ असौ वाक् कोको गीतमाग्निः ” इति श्रुतेः ।
मूर्धा यस्योत्तमाङ्गं शिरः । चक्षुषी चन्द्रश्च सूर्यश्चेति चन्द्रसूर्यौ यस्येति सर्व-
भानुपङ्क्तः कर्तव्यः । अस्येत्यस्य पदस्य वक्ष्यमाणस्य यस्येति विपरिणामं
कृत्वा दिशः श्रोत्रे यस्य । वाग्विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदा यस्य ।
वायुः प्राणो यस्य हृदयमन्द्रःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य यस्येत्येतत् ।
सर्वं ह्यन्द्रःकरणविकारमेव जगन्ननस्येव सुषुप्ते प्रलयदर्शनात् । जागरितेऽपि
सत एवाग्निविस्फुलिङ्गवादिप्रतिष्ठानात् । यस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी । एष
देवो विष्णुर्नन्तः प्रथमशरीरो त्रैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा
॥ ४ ॥

तस्मादाग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य
ओषधयः पृथिव्याम् । पुमान्रेतः सिञ्चति
योपितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥ ५ ॥

स हि सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकारणात्मा पञ्चाग्निद्वारेण
यथाः संसरन्ति प्रजास्ता अपि तस्मादेव पुरुषात्मजायन्त इत्युच्यते ।
तस्मात्परस्मात्पुरुषात्मजावस्थानविशेषरूपोऽग्निः स विशिष्यते । समिधो
यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि शुलोकः समिध्यते । ततो हि
शुलोकान्निष्पन्नात्सोमात्पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति । तस्माच्च पर्जन्या-
दोषधयः पृथिव्यां संभवन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाशौ दुताभ्य उपादानमू-
ताभ्यः पुमानशौ रेतः सिञ्चति योपितायां योपिति योवाशौ स्त्रियाभिवि ।
एवं क्रमेण बह्वीर्वह्यः प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्संप्रसूताः समु-
त्पन्नाः ॥ ५ ॥

सर्वेषां भूतानामिति । पञ्चमहाभूतानाम् । अन्तरात्मा स्थूलपञ्चभूतशरीरो हि विरा-
दित्यर्थः । पञ्चाग्निद्वारेण । सुपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोपित्तु पञ्चस्रग्निदृष्टेः श्रुत्यन्तरचो-
दितत्वात्तद्वारेणेत्यर्थः । ४ । ५ ॥

१ ग. घ. व. झ. 'र्जन्योव' । २ क. घ. 'वकर' । ३ क. ज. 'विशेष्य' । ४ क. ख.
'कादमिनिष्प' ।

तस्माच्चः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे ऋतवो
दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो
यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

किंच कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह । कथं तस्मात्पुरुषादृचो
निपताक्षरपादावसाना गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्राः । साम पाञ्चम-
क्तिकं साप्तभक्तिकं च स्तोमादिगीतविशिष्टम् । यजूंष्यनियताक्षरपादावसा-
नानि वाक्यरूपाण्येवं त्रिविधा मन्त्राः । दीक्षा मौञ्ज्यादिलक्षणा कर्तृनिय-
मविशेषा । यज्ञाश्च सर्वेऽग्नेहोत्रादयः । ऋतवः सयूपाः । दक्षिणाश्चैकगवाद्यपरि-
मितसर्वस्वान्ताः । संवत्सरश्च कालः कर्माङ्गः । यजमानश्च कर्ता । लोका-
स्तस्य कर्मफलभूतास्ते विशेष्यन्ते सोमो यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति
लोकान्यत्र येषु सूर्यस्तपति च ते च दक्षिणायनोत्तरायणमार्गद्वयगम्या विद्-
दविद्वत्कर्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः
पशवो वयांसि । प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च
श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

तस्माच्च पुरुषात्कर्माङ्गभूता देवा बहुधा वस्वादिगणभेदेन संप्रसूताः संप्र-
वप्रसूताः । साध्या देवाविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकृताः । पशवो ग्राम्या-
रण्याः । वयांसि पक्षिणः । जीवनं च मनुष्यादीनाम् । प्राणापानौ व्रीहि-
यवौ हविरयो । तपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्कारलक्षणं कुरतन्त्रं च फलसाधनम् ।
श्रद्धा यत्पूर्वकः आस्तिक्यबुद्धिस्तथा
सत्यप्रवृत्तवर्जनं च चर्यं भैषुनासमाचारः ।
विधिक्षैतद्वर्णयता ॥ ७ ॥

पाञ्चभक्तिकामिति । हिकारप्रस्तावोद्गीयप्रतिहारनिघन्ताख्याः पञ्च मक्तयोऽवयवा
यस्य तत्तथोक्तम् । साप्तभक्तिकामिति । हिकारप्रस्तावोद्गीयप्रतिहारोपद्रवनिघ-
नाख्याः सप्त मक्तयो यस्य तत्तथोक्तम् । स्तोमोऽर्थशून्यो वर्णः । विश्वजिःसर्वमेधयो-
सर्वेषुदक्षिणा अत एकां गामास्य सर्वस्वान्ता दक्षिणा भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तपश्च कर्माङ्गमिति । ययोन्नतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्याऽऽमिता वैश्यस्ये-
त्यादिदिहितं वृद्धूचन्द्रायणादित्यर्थः ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्त
होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

किंच सप्त शीर्षणाः प्राणास्वस्मादेव पुरुषात्प्रभवन्ति । तेषां च सप्तार्चिषोः
दीप्तयः स्वविषयाद्यद्योतनानि । तथा सप्त समिधः सप्त विषयाः । विषयोर्हि ।
समिध्यन्ते प्राणाः । सप्त होमास्त्र्यप्यविज्ञानानि " पदस्य विज्ञानं तज्जु-
होति " इति धृत्यन्तरात् । किंच सप्तेषु लोका इन्द्रियस्थानानि येषु चरन्ति
संचरन्ति प्राणाः । प्राणां येषु चरन्तीति प्राणानां विशेषणमिदं प्राणापानादि-
नित्यस्यर्थम् । गुहायां शरीरे हृदये वा स्वापकाले शेरत इति गुहाशयाः ।
निहिताः स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिमाणिभेदम् । यानि चाऽऽत्मयाजिनां
विदुषां कर्माणि कर्मफलानि चाविदुषां च कर्माणि तत्साधनानि कर्मफलानि
च सर्वं चैतत्परस्मादेव पुरुषात्सर्वज्ञात्प्रसूतमिति प्रकरणार्थः ॥ ८ ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः
सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैषं
भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

अतः पुरुषात्समुद्राः सर्वे साराधाः । गिरयश्च हिमवदादयोऽस्मादेव पुरुषा-
त्सर्वे । स्यन्दन्ते स्रवन्ति गङ्गाद्याः सिन्धवो नद्यः सर्वरूपा बहुरूपाः ।
अस्मादेव पुरुषात्सर्वा ओषधयो व्रीहियवाद्याः । रसश्च मधुरादिः षड्विधो
येन रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा
छिद्रं सूक्ष्मं शरीरम् । तद्ध्यन्तराले शरीरस्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मघट्टत इत्य-
न्तरात्मा ॥ ९ ॥

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । एतद्यो वेदः
निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके

पथमः खण्डः ॥ १ ॥

आत्मयाजिनामिति । सकलमिदमहं च परमात्मैवेतिभावनापूर्वकं परमेश्वराराधन-
बुद्ध्या ये चरन्ति तेषामित्यर्थः ॥ ८ ॥

क. ख. ग. 'णा इति विशेषणात्प्राणा' । २ क. 'णि तस्साधनानि' क' ।

एवं पुरुषात्सर्वमिदं संप्रसूतम् । अतो वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेय-
मनृतं पुरुष इत्येव सत्यम् । अतः पुरुष एवेदं विश्वं सर्वम् । न विश्वं नाम
पुरुषादन्यत्किंचिदस्ति । अतो यदुक्तं तदेतदभिहितं कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते
सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । एतस्मिन्नि परस्मिन्नात्मानि सर्वकारणे पुरुषे
विज्ञाते पुरुष एवेदं विश्वं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति । किं पुनरिदं
विश्वमित्युच्यते । कर्माग्निहोत्रादिलक्षणम् । तपो ज्ञानं तत्कृतं फलमन्पदेता-
वद्दीदं सर्वम् । तद्यैव ब्रह्मणः कार्यं तस्मात्सर्वं ब्रह्म परामृतं परममृतमहमे-
धेति यो वेद निहितं स्थितं गुहायां हृदि सर्वभाणिनां स एषं विज्ञानादवि-
द्याप्रान्थि ग्रन्थिमिव दृढीभूतामविद्यावासनां विकिरति विसृपाति नाशयेवीह
जीवन्नेव न मृतः सन्हे सोम्य मियदर्शन ॥ १० ॥

इत्ययर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्सम-
र्षितम् । एजत्प्राणान्निमिपञ्च यदेतज्जानथ सदस-
द्वरेण्यं परं विज्ञानायद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते । आविः प्रकाशं संनि-

यत्कृष्टं कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति तन्निरूपितम् । सर्वमिदं
परमात्मनो जायते । अतस्तावन्मात्रं सर्वं तस्मिन्निज्ञाते विज्ञातं भवतीत्यविद्यासयफला-
भिधानेनोपसंख्यतमिति ॥ ९ ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

ये च कोक्तो लोकनिवासिनो मनुष्यादयश्चैतन्याश्रया हि सर्वे प्रसिद्धा-
स्तदेतरसर्वाश्रयमसरं ब्रह्म स माणस्तदु-वाङ्मनो वाक्च मनश्च सर्वाणि
च करणानि तदन्तश्चैतन्यं चैतन्याश्रयो हि माणेन्द्रियादिसर्वसंघातः “माणश्च
माणम्” इति श्रुत्यन्तरात् । यत्माणादीनामन्तश्चैतन्यमसरं तदेतत्सत्यमंबि-
स्यमतीऽमृतमविनाशि तदेद्वयं मनसा तादृयितव्यम् । तस्मिन्मनःसमाधाने
कर्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेवं हे सोम्य विद्ययसरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्रं शरं ह्युपांसानिशितं

संधयीत । आयम्य तद्भावावगतेन चेतसा लक्ष्यं

तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

कथं वेदव्यमित्युच्यते । धनुरिष्वासनं गृहीत्वाऽऽदायौपनिषदमुपनिषत्सु
धवं प्रसिद्धं महास्रं महास्रं तदस्रं च महास्रं धनुस्तस्मिन्शरम् । किंविधिष्टमि-
त्याह । उपांसानिशितं संतताभिध्यानेन तनुकृतं संस्कृतमित्येतत् । संघयीत
संधानं कुर्यात् । संधाय चाऽऽयम्याऽऽकृष्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषयादि-
निवर्त्य लक्ष्य एवाऽऽवर्जितं कृत्वेत्यर्थः । न हि हस्तेनेव धनुष आयमन-
मिह संघंति । तद्भावावगतेन तस्मिन्ब्रह्मण्यसरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्वतेन
चेतसा लक्ष्यं तदेव यथोक्तलक्षणमसरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तलक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्व्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

पट्टकं धनुरादि तदुच्यते । प्रणव ओंकारो धनुः । यथेष्वासनं लक्ष्ये
शरस्य प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्यासरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमोंकारः । प्रणवेन
ब्रह्मण्यमानेन संस्क्रियमाणस्तदालम्बनोऽप्रतिबन्धेनासरेऽवतिष्ठते यथा धनु-
चाऽस्त इपुर्लक्ष्ये । अतः प्रणवो धनुरिव धनुः । शरो ह्यात्मोपाधिलक्षणः पर

यस्मिँल्लोका इति । प्राणादिप्रवृत्तिश्चैतनाधिष्ठाननिबन्धना जडवृत्तित्वाद्प्रादिप्रवृ-
त्तिवच्चिद्वेदे च प्रमाणाभावादेकैतन्यमाश्रमस्तीति विचारयेदित्याह—तदेतरसर्वा-
श्रयमिति । प्राणाधिष्ठानत्वात्प्राणादिलक्ष्य आत्मा द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

विचारासमर्थस्य प्रणवमवलम्ब्य ब्रह्मात्मैकत्वे चित्तसमाधानं क्रममुक्तिफलं दर्शयितु-
मुपक्रमते—कथं वेदव्यमित्यादिना । प्रणवो ब्रह्मेत्यभिधायत उपसंहृतकरणप्राप्तस्य
प्रणवोपरक्तं यच्चैतन्यप्रतिबिम्बं स्फुरति स आत्मेत्यनुसंधानं प्रणवे शरसंधानं तस्य
चित्प्रतिबिम्बस्य निम्बैकयानुसंधानं लक्ष्यवेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

- एव जले सूर्यादिवदिह-मविष्टो देहे सर्वबौद्धमत्ययसाक्षितया स शर इव
 स्वात्मन्येवापितोऽक्षरे ब्रह्मण्यतो ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते लक्ष्य इव मनःसमाधि-
 स्तुभिरात्मभावेन लक्ष्यमाणत्वात् । तत्रैवं सत्यप्रमत्तेन वाद्याविषयोपलब्धि-
 तृष्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन वेद्मव्यं ब्रह्म
 लक्ष्यम् । ततस्तद्वेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं
 फलं भवति । तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्करणेनाक्षरेकात्मत्वं फलमापाद्ये-
 दित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्मिन्धौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह
 प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या
 वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः- ॥ ५ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनःपुनर्वचनं सुलक्षणार्थम् । यस्मिन्नक्षरे पुरुषे
 धौः पृथिवी चान्तरिक्षं चोर्ध्वं समर्पितं मनश्च सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्वैस्त-
 मेव सर्वाश्रयमेकमद्वितीयं जानथ जानीथ हे शिष्याः । आत्मानं प्रत्यक्स्व-
 रूपं शुष्माकं सर्वपाणिनां च ज्ञात्वा चान्या वाचोऽपरविद्यारूपां विमुञ्चथ
 विमुञ्चत परित्यजत । सत्प्रकाश्यं च सर्वं कर्म ससाधनम् । यतोऽमृतस्यैष
 सेतुरेतदात्मज्ञानममृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतुरिव सेतुः संसारम-
 होदधेरुचरणहेतुत्वाच्चथा च श्रुत्यन्तरम्—“ तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति
 नान्यः पन्था विद्यतेऽपनाय ” इति ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स
 एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । ओमि-
 त्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पराय
 तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

किंच । अरा इव । यथा रथनाभौ समर्पिता अरा एवं संहताः संमविष्टा

उत्तरग्रन्थस्य पौनरुक्त्यं परिहरानि—अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वादिति । ससाधनं
 सर्वं कर्म परित्यज्याऽऽत्मेव ज्ञातव्य इत्यत्रैव हेतुमाह—अमृतस्येति । धनुषाऽऽयु-
 धेन लक्ष्यत इति तल्लक्षण आत्मैकत्वसाक्षात्कार इत्यर्थः ॥ ५ ॥

कर्मसंगिजनसगत्या कर्मश्रद्धा विषयश्रद्धा च वाक्यार्थज्ञानस्थावगमार्थं प्रतिबन्धको

यत्र यस्मिन्हृदये सर्वतो देहव्यापिणो नाख्यस्तस्मिन्हृदये बुद्धिपश्यपसासि-
भूतः स एव प्रकृत आत्माऽन्तर्मध्ये चरते चरति वर्तते । पश्यञ्जृण्वन्मन्वानो
विजानः बहुधाऽनेकधा क्रोधद्वेषादिप्रत्ययैर्जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणो-
पाध्यनुविधायित्वाद्दन्ति लौकिका हृष्टो जातः क्रुद्धो जात इति । तमात्मा-
नमोमित्येवमोकारालम्बनाः सन्तो यथोक्तकल्पनया ध्यायेथ चिन्तयत ।
उक्तं वक्तव्यं च दिव्येभ्य आचार्येण जानता । शिष्याश्च ब्रह्मविद्याविविदि-
पुत्राः क्रिष्टकर्माणो मोक्षपथे प्रवृत्ताः । तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्मप्राप्तिमाशास्त्या-
चार्यः । स्वस्ति निर्विघ्नमस्तु वो युष्माकं परायं परकृत्वायं । परस्तात्कस्माद्-
विघातमसः । अविद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपगणनायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैव महिमा भुवि दिव्ये-
ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः । मनोमयः
प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाप
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं
यद्विज्ञाति ॥ ७ ॥

योऽसौ तमसः परस्तात्संसारमहोदधिं तीर्त्या गन्तव्यः परविद्याविषय
इति स करिन्वर्तत इत्याह । यः सर्वज्ञः सर्वविद्याख्यातः । तं पुनर्विशि-
नष्टि । यस्यैव प्रसिद्धो महिमा विभूतिः । कोऽसौ महिमा । यस्यैव
द्यावापृथिव्यौ शासने विघृते तिष्ठतः । सूर्याचन्द्रमसौ यस्य शासनेऽस्ता-
तच्चक्रवदजस्रं भ्रमतः । यस्य शासने सरितः सागराश्च स्वगोचरं नास्ति-
क्रामन्ति । तथा स्यावरं जङ्गलं च यस्य शासने नियतम् । तथा चर्त-
वोऽपने अन्दाश्च यस्य शासनं नातिक्रामन्ति । तथा कर्तारः कर्माणि
फलं च यच्छासनात्स्वं स्वं कालं नातिव्रन्ते स एव महिमा । भुवि
लोके यस्य स एव सर्वज्ञ एव महिमा देवः । दिव्ये द्योतनवति सर्वबौद्ध-
प्रत्ययकृतद्योतने ब्रह्मपुरे । ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिव्य-

विद्यः स मा भूदित्याशंभनम् । न तु वाक्यार्थावगतौ निष्पन्नाया फलप्राप्तेर्विघ्नशङ्काऽ-
स्तित्याभिप्रेत्याऽऽह—परस्तादिति । मद्रुपदेशादूर्ध्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वेश्वरत्वमनोमयत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मणो हृदयपुण्डरीके ध्यानं च क्रममुक्तिफलं
मन्दब्रह्मविदो विधायत इति दर्शयितुमाह—योऽसौ तमसः परस्तादित्यादिना ॥७॥

क्तवाद्ब्रह्मण। पुरं हृदयपुण्डरीकं तस्मिन्मयद्वयोम तस्मिन्मयोम्याकाशे हृत्पु-
ण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते । न ह्याकाशवत्सर्वगतस्य गतिरागतिः
प्रतिष्ठा वाऽन्यथा संभवति । स ह्यात्मा तत्रस्थो मनोवृत्तिभिरेव विभाव्यत इति
मनोमयो मनउपाधित्वात्प्राणशरीरनेता प्राणश्च शरीरं च प्राणशरीरं तस्यायं
नेता स्थूलाच्छरीराच्छरीरान्तरं प्रति । प्रतिष्ठितोऽवस्थितोऽने भुज्यमानाजवि-
परिणामे प्रतिदिनमुपचीयमानेऽपचीयमाने च पिण्डरूपास्ते हृदयं बुद्धिं पुण्डरी-
कच्छिन्द्रे संनिधाय समवस्थाप्य । हृदयावस्थानमेव ह्यात्मनः स्थितिर्न ह्यात्मनः
स्थितिरने । तदात्मतत्त्वं विज्ञानेन विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन ज्ञानेन
श्रमदमध्यानसर्वत्यागवैराग्योद्भूतेन परिपश्यन्ति सर्वतः पूर्णं पश्यन्त्युपल-
भन्ते धीरा विवेकिना । आनन्दरूपं सर्वानर्थदुःखायासप्रहीणममृतं यद्वि-
भाति विशेषेण स्वात्मन्येव भाति सर्वदा ॥ ७ ॥

भियते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमिदमभिधीयते । भियते हृदयग्रन्थिरविद्या-
सांसनाप्रचयो बुद्ध्याश्रयः कामः “ कामा येऽस्य हृदि श्रियाः ” इति
श्रुत्यन्तरात् । हृदयाश्रयोऽसौ नाऽऽत्माश्रयः । भियते भेदं विनाशमायाति ।
छिद्यन्ते सर्वज्ञेयविषयाः संशया लौकिकानामापरणात्तु गङ्गास्रोतोवत्प्रवृत्ता
विच्छेदमायान्ति । अस्य विच्छिन्नसंशयस्य निवृत्ताविद्यस्य यानि विज्ञा-
नोत्पत्तेः प्राक्तनानि जन्मान्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च
क्षीयन्ते कर्माणि । न त्वेतज्जन्मारम्भकाणि प्रवृत्तफलत्वात्तस्मिन्सर्वज्ञेऽसंसा-
रिणि परावरे परं च कारणात्मनाऽवरं च कार्यात्मना तस्मिन्परावरे साक्षा-
द्दहमस्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिरण्यये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥

उक्तस्यैवायं स संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि हिरण्यये ज्योति-
र्भये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे कोश इवासेः । आत्मस्वरूपोपलब्धिस्था-

अस्य परमात्मज्ञानस्योति । जीवन्मुक्तिफलस्याद्वैतवाक्यार्थोक्तस्य क्रममुक्तिफ-
लस्य चोपासनस्येत्यर्थः । अविद्यावासनाप्रचयो भियत इति कोऽर्थः । किंबुद्धौ विद्य-

नत्वात्परं तत्सर्वाभ्यन्तरत्वात्तस्मिन्विरजमाविद्याशेषदोपरजोमलवर्जितं ब्रह्म
सर्वमेहत्त्वात्सर्वात्मत्वाच्च निष्कलं निर्गताः कला यस्मात्तन्निष्कलं निरव-
यवमित्यर्थः । यस्माद्विरजं निष्कलं चातस्तच्छुभ्रं शुद्धं ज्योतिषां सर्वप्रका-
शात्मनामग्न्यादीनामपि तज्ज्योतिरवभासकम् । अग्न्यादीनामपि ज्योति-
ष्ट्वन्तर्गतब्रह्मात्मचैतन्यज्योतिर्निमित्तमित्यर्थः । तद्धि परं ज्योतिर्यदन्यानव-
भास्यमात्मज्योतिस्तद्यदात्मविद आत्मानं स्वं शब्दादिविषयबुद्धिमत्त्यय-
साक्षिणं ये विवेकिनो विदुर्विजानन्ति त आत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्ययानु-
सारिणः । यस्मात्परं ज्योतिस्तस्मात् एव तद्विदुर्नेतरे वाद्यार्थप्रत्ययानुसा-
रिणः ॥ ९ ॥

मानायामविद्यादिमेदो ज्ञानफलं किंवा तन्निवृत्तौ । नाऽऽद्यः । सत्युपादाने कायस्याः
त्यन्तोच्छेदासंभवात् । न द्वितीयः । ज्ञानस्याज्ञानेनैव साक्षाद्दिरोधशसिद्धेः । किंच ।
बुद्धिरप्यनादेः सादिर्वा । नाऽऽद्यः । “ एतामाज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ”
इतिश्रुतिविरोधात् । नान्त्यः । प्रलये ब्रह्मज्ञानं विनैव बुद्धेर्नाशसंभवात्तदानर्थक्यप्र-
सङ्गात् । सांदित्र्ये च बुद्धेरुपादानं साक्षाद्ब्रह्म चैतन्नाशं विनाऽत्यन्तोच्छेदो न स्यात् ।
माणं चेत्सा द्रष्टृगतज्ञानेन नोच्छेदमर्हति लौकिकमायाविगतमायाया द्रष्टृगतज्ञानेनो-
च्छेदादर्शनात् । किंच । बुद्धेरुच्छेदो न तस्याः फलं स्वनाशस्याफलत्वात् । नाऽऽ-
त्मनः । तस्य बुद्धिमत्सङ्गाभावेन तदुच्छेदस्याफलत्वात् । किंचाऽऽत्मनोऽविद्याशयना-
शयत्वाभिधानं श्रुतिविरुद्धं प्रक्रमे—अविद्यायामन्तरे वर्तमाना इति श्रवणादुपसंहारे
च—“ अनीशया शोचति मुह्यमानः ” इति श्रवणात् । बुद्धिगतमेवाविद्याशयत्वन्य-
ध्यस्यत इति चेदध्यस्यत इति कोऽर्थः । निशिष्यते भ्रान्त्या दृश्यते वा । नाऽऽद्यः ।
अन्वर्षमस्यान्यत्र निक्षेपासंभवात् । भ्रान्त्या चैत्केन दृश्यते । न तावदात्मना तस्या-
विद्याशयत्वानङ्गीकारात् । न बुद्ध्या । बुद्धेर्यात्मविषयत्वासंभवेन तद्गतदर्शनासं-
भवात् । तद्भ्रान्तेश्च स्वाश्रयगतेन तत्त्वानुभवेन निवर्त्यत्वसिद्धेर्बुद्धेरनुभवाश्रयत्वप्र-
सङ्गात् । तस्मात्तास्य माण्यस्य संप्रमर्षं पश्याम इति चेदुच्यते । चित्तन्प्राऽनादि-
रनिर्वाच्याऽविशा चैतन्यमवच्छिद्य स्वावच्छिन्नचैतन्यस्य बुद्ध्यादितादात्म्यरूपेण निव-
र्तते । तस्याश्च ब्रह्मात्मतासाक्षात्कारनिवर्त्यरूपाङ्गीकारात्तान्निवृत्तौ तदुत्पृह्यदयमन्धि-
भेदः श्रुत्योच्यते । माण्यकारीयं च बुद्ध्याश्रयत्वाभिधानमहंकारविशेषणत्वेनाविद्या-
देव्यावहारिकामिप्रायेणाऽऽत्मानाश्रयत्वाभिधानं चाऽऽत्मनो निर्विकारत्वामिष्यम् ।
माधितानुवृत्तिश्च प्रकटार्थे प्रोदशीति जीवन्मुक्तिर्न विरुध्यते ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो
भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

कथं सञ्ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते । न तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि
सर्वावभासकोऽपि सूर्यो भाति । तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः । स हि तस्यैव
भासा सर्वमन्यदनात्मजातं प्रकाशयतीत्यर्थः । न तु तस्य स्वतः प्रकाशन-
सामर्थ्यम् । तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निरस्पद्भो-
चरः । किं बहुना । यदिदं जगद्भाति तत्तमेव परमेश्वरं स्वतो भारूपत्वा-
द्भान्तं दीप्यमानमनुभात्यनुदीप्यते यथा जलोल्मुकाद्यग्निसंयोगादाग्निं दहन्त-
मनुदहति न स्वतस्तद्वत्तस्यैव भासा दीप्या सर्वमिदं सूर्यादिजगद्विभाति ।
यत् एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च कार्यगतेन विविधेन भासाऽ(सने-
ना)तस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते । न हि स्वतोऽविद्यमानं
यासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति । घटादीनामन्यावभासकत्वाददर्शनाद्भारूपाणां
चाऽऽदित्पादीनां तद्दर्शनात् ॥ १० ॥

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

यच्चञ्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्म तदेव सत्यं सर्वं तद्विकारं वाचाऽऽरम्भणं
विकारो नामधेयमात्रमनूतमितरदित्येतमर्थं विस्तरेण हेतुतः प्रतिपादितं
निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति । ब्रह्मैवोक्तलक्षणमिदं यत्पुरस्तादग्रे
ब्रह्मैवाविद्याहृष्टीनां प्रत्यवभासमानं तथा पश्चाद्ब्रह्म तथा दक्षिणतश्च तयो-

भातीति निजन्तार्थाह रेज्ज्वाख्यातम् । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यस्य
ब्रह्मणः स्वतो भारूपत्वे तात्पर्यं कथयति—यत् एवं तदेव ब्रह्म भाति चेति ॥ १० ॥
उपसंहारमन्त्रस्य तात्पर्यमाह—यत्तच्चञ्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्मणो विविधं क्रेयत्

क्षरेण संयैवाधस्तादूर्ध्वं च सर्वतोऽन्यदिव कार्याकारेण मसृतं प्रगतं नामरूप-
घदभासमानम् । किं बहुना ब्रह्मैवेदं विश्वं समस्तामिदं जगद्विष्टं वरतमम् ।
अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः । ब्रह्मैवेकं परमार्थ-
सत्यमिति वेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्व-
जाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहृत्यनश्नन्नन्यो अग्नि-
चाकशीति ॥ १ ॥

परा विद्योक्ता यथा तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते यदधिगमे हृदय-
ग्रन्थ्यादिसंसारकारणस्याऽऽत्यन्तिकविनाशः स्यात् । तदर्शनोपायश्च योगो
अनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः । अथेदानीं तत्सहकारीणि सत्यादिसाधनानि
वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्धारणं च प्रकारान्तरेण
क्रियते । अत्यन्तदुरवगाहत्वात्कृतमपि तत्र सूत्रभूतो मन्त्रः परमार्थवस्त्वव-
धारणार्थमुपन्यस्यते द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ शोभनपतनौ सुपर्णौ पक्षिसामान्याद्वा
सुपर्णौ सयुजा सयुजौ सहैव सर्वदा युक्तौ सखाया सखायो समानाख्यानौ
समानाभिष्यक्तिकारणावेवभूतौ सन्तौ समानमविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतयेकं
वृक्षं वृक्षमिषोच्छेदनसामान्याच्छरीरं वृक्षं परिपस्वजाते परिप्वक्तवन्तौ ।

इति तद्विकारं सर्वं जगत्सर्वं ब्रह्मेवति बाधायां सामानाधिकरण्यां योऽयं स्थाणुः पुम-
नसावित्तिवदन्त्रयव्यतिरेकाभावपरिहारेण तावन्मात्रत्वं बोध्यते ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

प्राधान्येति । अपूर्वत्वेन तात्पर्यविवयतयेत्यर्थः । द्वा सुपर्णेत्यादौ द्विवचनस्याऽऽ-
कारदृष्टान्दसः । जीवस्याज्ञत्वेन नियम्यत्वेन योग्यत्वादीश्वरस्य सर्वज्ञत्वेन नियामकत्व-
शक्तियोगाच्छोभनमुचितम् । नियम्यनियामकभावगमनं यथोक्तौ शोभनपतनौ । पक्षि-
सामान्यादिति । वृक्षाश्रयणादिश्रवणादित्यर्थः । ऊर्ध्वमुत्कृष्टं ब्रह्म मूलमधिष्ठानमस्ये-
त्यूर्ध्वमूलेऽवाहः प्रणादयः शखा इवास्थेत्यवाकशाखः । श्वः स्थानं नियन्तुमस्य न-

सुपर्णाविवेकं वृक्षं फलोपभोगार्थम् । अयं हि वृक्ष ऊर्ध्वमूलोऽत्रावशाखोऽश्व-
 त्थोऽव्यक्तमूलप्रभवः क्षेत्रसंज्ञकः सर्वप्राणिकर्मफलाश्रयस्तं परिव्रक्तौ सुपर्णा-
 विवाविद्याकामकर्मवासनाश्रयलिङ्गोपाध्यात्मेश्वरौ । तयोः परिव्रक्तयोरन्य
 एकः क्षेत्रज्ञो लिङ्गोपाधिवृक्षमाश्रितः पिप्पलं कर्मनिष्पन्नं सुखदुःखलक्षणं
 फलं स्वादूनेकविचित्रवेदनास्वादरूपं स्वाद्वसि भक्षयत्युपभुङ्क्तेऽविवेकतः ।
 अनश्नन्नन्य इतर ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधि-
 रीश्वरो नाश्रयति । प्रेरयिता ह्यसावुभयोर्भोज्यभोक्त्रोर्नित्यसाक्षित्वसत्ता-
 मात्रेण । स त्वनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रं हि
 तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥ १ ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति

मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य

महिमानमिति धीतशोकः ॥ २ ॥

तत्रैव सति समाने वृक्षे ययोक्ते शरीरे पुरुषो भोक्ता जीवोऽविद्या-
 कामकर्मफलरागादिगुरुभाराक्रान्तोऽलावुरिव सामुद्रे जले निमग्नो निक्षयेन
 देहात्मभावमापन्नोऽपमेवाहममुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता कुशः स्थूलो गुणवास्त्रिगुणः
 सुखी दुःखीत्येवंपत्ययो नास्त्यन्योऽस्मादिति जायते म्रियते संयुज्यते वियु-
 ज्यते च संबन्धवान्धवैः । अतोऽनीशया न कस्यचित्समर्थोऽहं पुत्रो मम
 विनष्टो मुक्ता मे भार्या किं मे जीवितेनेत्येवं दीनभावोऽनीशा तथा शोचति
 संतप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकतया चिन्तामापद्यमानः स एवं
 भेदतिर्यङ्मनुष्यादियोनिष्वाजवं जवीभावमापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु शुद्ध-
 धर्मसांचितनिमित्ततः केनचित्परमकारुणिकेन दर्शितयोगमार्गोऽहिंसासत्प-
 त्तप्रवर्त्यसर्वत्यागशमदपादिसंपन्नः समाहितात्मा सञ्जुष्टं सेवितमनेकै-

शक्यमित्यश्रुत्यः । अव्यक्तमव्याकृतं मूलमुपादानमन्वयि तस्मात्प्रभवतीति तयोक्तो याव-
 दज्ञानमावीत्यर्थः । अविद्याकामकर्मवासनानामाश्रयो लिङ्गमुपाधिर्यस्याऽऽत्मनः 'स
 जीवस्तयोक्तः । स चेश्वरश्च तावित्यर्थः । सत्त्वं मायाह्यमुपाधिरस्येति सत्त्वोपाधिः ।
 ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशोगिति ह्युक्तम् ॥ १ ॥

आवरणं विशेषश्च द्वयमविद्यायाः कार्यम् । तत्रेश्वरमावाप्सतिपत्तिरनीशावरणं शोच-
 तीति विशेषस्तदुपपत्तेरनिर्वाच्यमज्ञानं मोहः । तेन विशिष्टोऽनेकैरनर्थप्रकारैः हं करो-

योगिभिर्योः कर्मिभिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधि-
 लक्षणं द्विलक्षणमीशमसंसारिणमशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्यवतीतमीशं
 सर्वस्य जगतोऽयमहमस्यात्मा सर्वस्य समः सर्वभूतस्थो नेतरोऽविद्याजनि-
 तोपाधिपरिच्छिन्नो मायात्मेति विभूतिं महिमानं च जगद्रूपमस्यैव मम परमे-
 श्वरस्येति यदैवं दृष्ट्वा तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्विप्रमुच्यते
 कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमेशं पुरुषं
 ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निर-
 ज्ञनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

अन्योऽपि मन्त्र इममेवार्थमाह सविस्तरम् । यदा यस्मिन्काले पश्यः पश्य-
 तीति विद्वान्साधक इत्यर्थः । पश्यते पश्याति पूर्ववद्रुक्मवर्णं स्वयंज्योतिः-
 स्वभावं रुक्मस्यैव वा ज्योतिरस्याविनाशि कर्तारं सर्वस्य जगत इशं पुरुषं
 ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ ब्रह्मयोनिस्तं ब्रह्मयोनिं ब्रह्मणो वाऽपरस्य
 योनिं स यदा चैवं पश्यति तदा स विद्वान्पश्यः पुण्यपापे बन्धनभूते कर्मणी
 समूले विधूय निरस्य दग्ध्वा निरञ्जनो निर्लेपो विगर्तकेशः परमं प्रकृतं
 निरतिशयं साम्यं समतामद्वयलक्षणं द्वैतविषयाणि साम्यान्यतोऽर्वाञ्च्येवा-
 तोऽद्वयलक्षणमेतत्परमं साम्यमुपैति प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विज्ञानन्विद्वान्भवते
 नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष
 ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

किंच योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ह्येष प्रकृतः सर्वभूतैर्ब्रह्मादि-
 स्तम्बपर्यन्तैः । इत्यंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूतस्यः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः ।
 विभाति विविधं दीप्यते । एवं सर्वभूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहम-

मत्त्यादिभिरविवेकतया तादात्म्यापन्नतयेत्यर्थः । आजवमनवरतं जवीभावं निकृष्टभावं
 लक्षणया लघुभावं कर्म वायुपेरिततया जवीभावं क्षेप्रचमाप्रज्ञः पूर्ववादित्यभेदेनेत्यर्थः
 ॥ २ ॥ ३ ॥

आत्मनि रतिरात्मरतिस्तत्पुरुषः सैव क्रियाऽस्यास्त्यात्मरतिक्रियावानिति मनु-

स्मीति विज्ञाननिबद्धान्वाच्यार्थज्ञानमात्रेण स भवते भवति न भवतीत्येत-
 त्किमतिवाच्यतीत्य सर्धानन्यान्वादितुं शीलमस्येत्यतिवादी । यस्त्वेवं साक्षा-
 दात्मानं प्राणस्य प्राणं विद्वानतिवादी स न भवतीत्यर्थः । सर्वं यदात्मैव
 नान्यदस्तीति हृष्टं तदा किं ह्यसावतीत्य वदेत् । यस्य त्वपरमन्यददृष्टमस्ति
 स तदतीत्य वदति । अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यन्न पश्यति नान्यच्छृणोति
 नान्यद्विजानाति । अतो नातिवदति । किंचाऽऽत्मक्रीड आत्मन्येव च क्रीडा
 क्रीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स आत्मक्रीडः । तथाऽऽत्मरतिरात्मन्येव
 च रती रक्षणं भीतिर्यस्य स आत्मरतिः । क्रीडा वाह्यसाधनसापेक्षा न रतिस्तु
 साधनानिरेषा वाह्यविषयभीतिमात्रमिति विशेषः । तथा क्रियावाङ्मनध्या-
 नवैराग्यादिक्रिया यस्य सोऽयं क्रियावान् । समासपाठ आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य
 विद्यत इति । बहुव्रीहिमतुवर्षयोरन्यतरोऽतिरिच्यते । केचिस्त्वमिहोत्रादिकर्म-
 ग्रहविद्ययोः समुच्चार्यमिच्छन्ति । तत्रैष ग्रहविदा वरिष्ठ इत्यनेन मुख्यार्थ-
 वचनेन विरुध्यते । न हि वाह्यक्रीड आत्मरतिश्च भवितुं शक्तः । कश्चि-
 द्वाह्यक्रियाविनिवृत्तो ह्यात्मक्रीडो भवति वाह्यक्रियात्मक्रीडयोर्विरोधात् । न
 हि तमामंकाशयोर्युगपदेकत्र स्थितिः संभवति । तस्मादसत्प्रलपितमेवेतदनेन
 ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनम् । “अन्या वाचो विमुञ्चय ” “संन्यासयो-
 गात् ” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्मादपमेवेह क्रियावान्यो ह्यानध्यानादिक्रि-
 यावान्सोऽभिन्नार्थपर्यादः संन्यासी य एवंलक्षणो नातिवाद्यात्मक्रीडं आत्म-
 रतिः क्रियावान्ग्रहानिष्ठः स ग्रहविदा सर्वेषां वरिष्ठः प्रधानः ॥ ४ ॥

सत्येन लब्धस्तपसा ह्येव आत्मा सम्यग्ज्ञानेन
 ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो
 हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥

अधुना सत्यादीनि भित्तोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि साधनानि विधी-
 यन्ते निवृत्तिप्रधानानि । सत्येनानृतत्यागेन मृषावदनत्यागेन लभ्यः

वैकः प्रतीयते कथमुक्तं बहुव्रीहिमतुवर्षयोरन्यतरोऽतिरिच्यत इति । सत्यमसमासपाठे
 द्वयोरर्थवत्त्वमासीत्समासपाठे त्वन्यतरो मतुवतिरिच्यते विशिष्यते वाह्यक्रियानिवृत्ति-
 लामादित्यर्थः । एकदेशिव्याख्यामुद्राव्य निराधष्टे—केचित्त्विदयादिना । अनेन
 वचनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनं क्रियत इत्येतदसत्प्रलपितमेवेति योजना ॥ ४ ॥

सम्यग्ज्ञानसहकारीणीति । अत्र सम्यग्ज्ञानशब्देन वस्तुविषयावगतिकलावसानं

भांसव्यः । किंच तपसा हीन्द्रियमनएकाग्रतया “ मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्येका-
 ग्रथं परमं तपः ” इति स्मरणात् । तद्धयनुकूलमात्मदर्शनाभिमुखीभावात्पं-
 रमं साधनं तपो नेतरच्चान्द्रायणादि । एष आत्मा लभ्य इत्यनुपङ्गः
 सर्वत्र । सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण मैथुनासमाचारेण ।
 नित्यं सर्वदा नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र
 नित्यशब्दोऽन्तर्दीपिकान्यायेनानुषक्तव्यः । वक्ष्यति च-“ नयेषु जिह्वमनृतं
 न माया च ” इति । कोऽसावात्मा य एतैः साधनैर्लभ्य इत्युच्यते । अन्तः-
 शरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुण्डरीकाकाशे ज्योतिर्मयो हि रुक्मवर्णः शुभ्रः
 शुद्धो यमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्ते यतयो यतनशीलाः संन्यासिनः क्षीण-
 दोषाः क्षीणक्रोधादिचित्तमलाः स आत्मा नित्यं सत्यादिसाधनैः संन्या-
 सिभिर्लभ्यत इत्यर्थः । न कादाचित्कैः सत्यादिभिर्लभ्यते । सत्यादिसा-
 धनस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ॥ ५-॥

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देव-
 यानः । येनाऽऽक्रमन्त्युपयो ह्याप्तकामा यत्र तत्स-
 त्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

सत्यमेव सत्यवानेव जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थः । न हि सत्यानृतयोः
 केवल्योः पुरुषानाश्रितयोर्जयः पराजयो वा संभवति । असिद्धं लोके सत्यवादि-
 नाऽनृतवाद्यभिभूयते न विपर्ययोऽतः सिद्धं सत्यस्य बलवत्साधनत्वम् । किंच
 शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य साधनातिशयत्वम् । कथम् । सत्येन यथाभूत-
 वादन्यवस्थया पन्था देवयानारूपो विततो विस्तीर्णः सातत्येन प्रवृत्तः । येन
 पियाः ह्यक्रपन्ति क्रमन्त क्रुपयो दर्शनवन्तः कुहकमायाशाठ्याहंकारदम्भानृतव-
 र्जिता ह्याप्तकामा विगततृष्णाः सर्वतो यत्र यस्मिंस्तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तम-

वाक्यार्थज्ञानमुच्यते । अवगातेफलस्य स्वकार्येऽविद्यानिवृत्तौ सहकार्यपेक्षासंभवात् ।
 अतोऽपरिपक्वज्ञानस्य सत्यादीनां च परिपक्वविद्यालामाय समुच्चय इष्यत एव । नैता-
 वता भास्कराभिमतासिद्धिः । परिपक्वविद्यायाः सहकार्यपेक्षार्था मःनामावात् । ततः
 कर्मासंश्लेषप्रवणाद्देवादीनां कर्मविहीनानां मुक्तिश्रवणाच्चेति ॥ ६ ॥

कुहकं परवञ्चनम् । अन्तरन्यथा गृहीत्वा बहिरन्यथा प्रकाशनं माया । शाठ्यं विम-
 धानुसारेणापदानम् । अहंकारो मिथ्यामिमानः । दम्भो धर्मध्वजित्वम् । अनृतमयथा-

साधनस्य संबन्धि । साध्यं परमं प्रकृतं निधानं पुरुषार्थरूपेण निर्धीयत इति निधानं वर्तते । तत्र च येन पथाऽऽकल्पन्ति स सत्येन वितत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ६ ॥

बृहच्च तद्विव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्म-
तरं विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्य-
त्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

किं तर्तिकधर्मकं च तदित्युच्यते—बृहन्महच्च तत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यादिसाधनं सर्वतोऽप्याप्तत्वात् । दिव्यं स्वयंप्रममनिन्द्रियगोचरमथ एव न चिन्तयितुं शक्यतेऽस्य रूपमित्याचिन्त्यरूपम् । सूक्ष्मादाकाशादेरपि तत्सूक्ष्मतरं निरतिशयं हि सूक्ष्म्यमस्य सर्वकारणत्वाद्दिभाति विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेण भाति दीप्यते । किंच दूराद्विप्रकृष्टदेशात्सुदूरे विप्रकृष्टतरे देशे वर्ततेऽविदुषामत्यन्तागम्यत्वाच्च ब्रह्म । इह देहेऽन्तिके समीपे च विदुषामात्मत्वात् । सर्वान्तरत्वाच्चाऽऽकाशास्याप्यन्तरश्रुतेः । इह पश्यत्सु चेत्तेनावत्स्वित्येतन्निहितं स्थितं दर्शनादिक्रियावत्त्वेन योगिभिर्लक्ष्यमाणम् । क गुहायां बुद्धिलक्षणा-
याम् । तत्र हि निगूढं लक्ष्यते विद्वद्भिः । तथाऽप्यविद्यया संवृतं सन्न लक्ष्यते तत्रस्थमेवाविद्वद्भिः ॥ ७ ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा
कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्तंतस्तु
तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

पुनरप्यसाधारणं तदुपलब्धिसाधनमुच्यते । यस्मात्तु चक्षुषा गृह्यते केन-
चिदप्यरूपत्वाभापि गृह्यते वाचाऽनभिधेयत्वात्तु चान्यैर्देवैरितरेन्द्रियैः ।
तपसाः सर्वप्राप्तिसाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा वेदिकेनाग्निहोत्रादि-
कर्मणा प्रसिद्धमहत्त्वेनापि न गृह्यते । किं पुनस्तस्य ग्रहणे साधनमित्याह—
ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्माबोधनसमर्थमपि स्वभावेन सर्वप्राणिनां ज्ञानं वाद्यवि-
षयरागादिदोषकलुषितमपसन्नमशुद्धं सत्त्वाबोधयति नित्यं संनिहितमप्यात्म-

दृष्टमायणम् । एतैर्देवैर्निर्मिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सत्यस्य निधानं यदुक्तं तत्पुनर्विशष्यत इत्याह—किं तर्तिकधर्मकं च तदिति ॥ ७ ॥

ज्ञानप्रसादेनेति । अत्र ज्ञानप्रसादेऽननेति व्युत्पत्त्या बुद्धिरुच्यते । ध्यायमानो

ज्ञानप्रसादं लभते । ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मानं पश्यतीति क्रमो द्रष्टव्यः । संशयादिमल-

रहितस्य प्रमणज्ञानस्यैव तत्र स सात्करहेतुत्वाद्द्वयानाक्रियायाः प्रभितिमाधनत्वात्

सिद्धेरित्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्त्वं मलावनद्मिवाऽऽदर्शम् । विलुलितमिव सलिलम् । तद्येदीन्द्रियविषय-
संसर्गजनितरागादिमलकालुष्यापनयनादादर्शसलिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं
शान्तमवतिष्ठते तदा ज्ञानस्य प्रसादः स्यात् । तेन ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वो
विशुद्धान्तःकरणो योग्यो ब्रह्म द्रष्टुं यस्मात्ततस्त्वस्मात्तु तत्प्राप्तानं पश्यते
पश्यत्युपलभते निष्कलं सर्वावयवभेदवर्जितं ध्यायमानः सत्यादिसाधनवानु-
पसंहृतकरण एकाग्रेण मनसा ध्यायमानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः
पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां
यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

यमात्मानमेवं पश्यत्येषोऽणुः सूक्ष्मश्चेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः ।
कासौ । यस्मिन्शरीरे प्राणो वायुः पञ्चधा प्राणापानादिभेदेन संविवेश
सम्भवप्रविष्टस्त्वस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय इत्यर्थः । कीदृशेन चेतसा
वेदितव्य इत्याह—प्राणेः सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोतं न्याप्तं
येन शीशमिव स्नेहेन काष्ठमिवाग्निना । सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतना-
वत्प्रसिद्धं लोके । यस्मिन् चित्ते क्लेशादिमलवियुक्ते शुद्धे विभवत्येष उक्त
आत्मा विशेषेण स्वेनाऽऽत्मना विभवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः काम-
यते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते तांश्च कामां-
स्तस्मादात्मज्ञं सर्वपेद्भृतिकापः ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमृण्डकोपनिषदि तृतीयमृण्डके

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

य एवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वा-
 वासिलक्षणं फलमाह । यं यं लोकं पित्रादिलक्षणं मनसा संविधाति संक-
 ल्पयति महामन्यस्यै वा भवेदिति विशुद्धसत्त्वः क्षीणक्लेश आत्मविभिर्गलान्तः-
 करणः कामयते चाथ कामान्प्रार्थयते भोगास्त्वं तं लोकं जपते मामोति
 चाथ कामान्संकल्पितान्भोगान् । तस्माद्विदुषः सत्यसंकल्पत्वादात्मज्ञमात्म-
 ज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं ह्यर्चयेत्पूजयेत्पादमसालनशुश्रूषानमस्कारादिभिर्मू-
 तिकामो विभूतिर्माप्नुयति । ततः पूजार्ह एवासौ ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति
 शुभ्रम् । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदति-
 वर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

यस्मात्स वेद जानाधीत्येतद्योक्तलक्षणं ब्रह्म परममुत्कृष्टं धाम सर्वकामा-
 नामाश्रयमास्पदं यत्र यस्मिन्ब्रह्मणि धाम्नि विश्वं समस्तं जगन्निहितमर्पितं
 यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुभ्रम् । तस्यैवमात्मज्ञं पुरुषं ये ह्यकामा
 विभूतितृष्णावर्जिता ह्यमुक्षवः सन्त उपासते परमिव सेवन्ते ते शुक्रं नृवीजं
 यदेतत्प्रसिद्धं शरीरोपादानकारणमतिवर्तन्त्यतिमच्छन्ति धीरा धीमन्वो न
 पुनर्योनिं मसर्पन्ति । “ न पुनः क्वचिद्भवि करोति ” इति श्रुतेः । अतस्त्वं
 पूजयेदित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते
 तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनीस्त्वैहव सर्वे
 प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

मुमुक्षोः कामत्याग एव प्रधानं साधनमित्येतद्वर्णयति । कामान्यो ह्यष्टा-
 द्दष्टेष्टविषयान्कामयते मन्यमानस्तद्गुणाश्चिन्तयानः प्रार्थयते स तैः कामभिः
 कामैर्धर्माधर्ममष्टविधैस्तुभिर्विषयेच्छारूपैः सह जायते तत्र तत्र । यत्र यत्र
 विषयमाप्तिनिमित्तं कामाः कर्मसु पुंरुषं नियोजयन्ति तत्र तत्र तेषु तेषु विष-

सगुणविद्याफलमपि निर्गुणविद्यास्तुतये प्ररोचनार्थमुच्यते—यं यमिति ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ १ ॥

येषु वैरिव कामैर्वेष्टितो जायते । यस्तु परमार्थतत्त्वविज्ञानात्पर्याप्तकाम
आत्मकामत्वेन परि समन्वत आत्माः कामा यस्य तस्य पर्याप्तकामस्य कृता-
त्मनोऽविद्यालक्षणादपररूपादपनीय स्वेन परेण रूपेण कृत आत्मा विद्यया
यस्य तस्य कृतात्मनस्त्वैव तिष्ठत्येव शरीरे सर्वे धर्माधर्म प्रवृत्तिहेतवः
प्रविच्छीयन्ति विलयमुपयान्ति नश्यन्तीत्यर्थः । कामास्त्वज्जन्महेतुविनाशात्
जायन्त इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना
श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा
विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ३ ॥

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभस्तच्छाभाप्य प्रवचनादय उपाया बाहु-
ल्येन कर्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते । योऽयमात्मा व्याख्यातो यस्य लाभः
परः पुरुषार्थो नासौ वेदशास्त्राध्ययनबाहुल्येन प्रवचनेन लभ्यः । तथा
न मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या । न बहुना श्रुतेन नापि मूयसा श्रवणेने-
त्यर्थः । केन तर्हि लभ्य इत्युच्यते । यमेव परमात्मानमेवैष विद्वान्श्रुतेः प्राप्तु-
मिच्छति तेन वरणेनैव परमात्मा लभ्यो नान्येन साधनान्द्वारेण । नित्यलभ्य-
स्वभावरत्वात् । कीदृशोऽसौ विदुष आत्मलाभ इत्युच्यते । तस्यैव आत्माऽवि-
द्यासंछन्ना र्वा परां तनुं स्वात्मसत्त्वं स्वरूपं विवृणुते प्रकाशयति प्रकाश

परमार्थतत्त्वविज्ञानादिति । निषेधेषु यथास्मितशोषदर्शनात्पर्याप्तकामः क्षीणरागो
विहृदलक्षणायाऽऽत्मकानस्याऽऽत्मबुद्धत्सत्त्वेव कशीकृतचित्तस्य विषयेभ्यः कामा निवृत्ता
एव भवन्तीत्यर्थः । सान्दर्भोऽवगम्यते । स्वहेतुविनाशात्पुनः कामा न जायन्त इति
जात्यानां ज्ञानं विनाऽपि क्षयसंभवादित्यर्थः ॥ २ ॥

न बहुना श्रुतेनेति । उपनिषद्विचारव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः । तेन वरणेनेति कथं वास्वार्थ
पक्षज्ञानिन्यार्थत्वं साधनविशेषायाः प्रस्तुतत्वादित्यर्थं ब्रूमः । परमात्माऽस्मीत्यपेक्षानुसं-
धानं वरणम् । तेन वरणेनैव आत्मा लभ्यो भवति । बहिर्भुत्तेन(ण) तु शतशोऽपि
भवणादौ क्रियमाणे न लभ्यते । अतः परमात्माऽस्मीत्यपेक्षानुसंधानं परमात्ममजनं
पुरस्कृत्यैव अवगादि संसादनौयमिति भावः । अथवाऽयमेव परमात्मानं वृणुते तेन पर-
मात्मना मुमुक्षुरूपव्यवस्थितेन प्रवणेनाभेदानुसंधानलक्षणेन धारिणेन कृत्वा लभ्यः पर-

इह यदादिर्विद्यायां सत्यायाविर्भवतीत्यर्थः । तस्मादन्यस्यागेनाऽऽत्मकायमा-
र्थनैवाऽऽत्मकायसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्त-
पसो वाऽप्यलिङ्गात् । एतेरुपायैर्यतते यस्तु
विद्वांस्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

आत्ममार्थनासहायभूतान्येतानि च साधनानि बलामपादवपीति लिङ्ग-
युक्तानि संन्याससहितानि । यस्यादयमात्मा बलहीनेन यत्प्रदीयेनाऽऽ-
त्मनिष्ठाजनितधीर्बलहीनेन न लभ्यो नापि लौकिकपुत्रपत्न्यादिनिवयमङ्गनि-
मित्तप्रमादात् । तथा तपसो वाऽप्यलिङ्गादलिङ्गात् । तपोऽत्र ज्ञानम् ।
लिङ्गं संन्यासः संन्यासरहितज्ञानात् लभ्यते इत्यर्थः । एतेरुपायैर्बला-
मपादसंन्यासज्ञानैर्यतते तस्परः सन्नपतत्रे यस्तु विद्वान्विवेकयात्माविष्ठस्य
विदुष एव आत्मा विशते संप्रविशति ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

संप्राप्त्यै नमृपयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीत-
रागाः प्रशान्ताः । ते सर्वमं सर्वतः प्राप्य
धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगा-
द्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्त-
काले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

किंच वेदान्तजनितविज्ञानं वेदान्तविज्ञानं तस्यार्थः । परमात्मा विज्ञेयः
सोऽर्थः सुनिश्चितो येषां ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः । ते च संन्यासयो-
गात्सर्वकर्मपरित्यागलक्षणयोगात्केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्योगाद्यतयो यतन-
शीलाः शुद्धसत्त्वाः शुद्धं सत्त्वं येषां संन्यासयोगात्तं शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्म-
लोकेषु । संसारिणां ये मरणकालास्ते परान्तास्तानपेक्ष्य मुमुक्षुणां संसाराव-
साने देहपरित्यागकालः परान्तकालस्तस्मिन्परान्तकाले साधकानां बहुवा-
द्ब्रह्मेव लोको ब्रह्मलोक एकोऽप्यनेकवद्दृश्यते प्राप्यते वा । अतो
बहुवचनं ब्रह्मलोकेष्विति ब्रह्मणीत्यर्थः । परामृताः परममृतममरण-
धर्मकं ब्रह्माऽऽत्मभूतं येषां ते परामृता जीवन्त एव ब्रह्मभूताः परामृताः
सन्तः परिमुच्यन्ति परि समन्तात्प्रदीपनिर्वाणवद्घटाकाशवच्च निवृत्तिमुप-
यान्ति परिमुच्यन्ति परि समन्तान्मुच्यन्ते सर्वे न देशान्तरं गन्तव्यमपेक्षन्ते ।
शकुनीनामिवाऽऽकाशे जले वारिचरस्य च ।

पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः ॥

“ अनध्वगा अध्वमु पारयिष्णवः ” इति श्रुतिस्मृतिभ्यो देशपरिच्छिन्ना
हि गतिः संसाराविषयैव । परिच्छिन्नमाधनसाध्यत्वात् । ब्रह्म तु समस्त-
त्वान्न देशपरिच्छेदेन गन्तव्यम् । यदि हि देशपरिच्छिन्नं ब्रह्म स्यात्समूर्तद्र-
व्यवदाद्यन्तवदन्पाश्रितं सावयवमनिर्यं कृतकं च स्यात् । न त्वेवंविधं ब्रह्म
भवितुमर्हति । अतस्तत्प्राप्तिश्च नैव देशपरिच्छिन्ना भवितुं युक्ता अपि चाविद्या-
दिसंसारवन्धापनयनमेव मोक्षमिच्छन्ति ब्रह्मविदो न तु कार्यभूतम् ॥ ६ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे
प्रति देवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च
आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकी भवन्ति ॥ ७ ॥

नैष्कर्म्यसाहित्यं तु विवाहितं प्रदीपस्य वर्तिकृतावच्छेद्वन्ते यथा तेजःसामान्यता-
पत्तिस्तद्वदित्याह—प्रदीपनिर्वाणवदिति । पदं पादन्यासप्रतिबिम्बं न दृश्येताभा-
वादेवेत्यर्थः । अध्वस्विति । संसाराध्वनां पारयिष्णवः पारयितुं समापयितुमिच्छ-
न्तीति समाप्तिकामा अनध्वगा भवन्तीत्यर्थः । तर्कतोऽपीहैव मोक्षो वक्तव्य इत्याह—
देशपरिच्छिन्ना हित्यादिना ॥ ६ ॥

किंच मोक्षकाले वा देहारम्भिकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः स्वां स्वां प्रतिष्ठां गताः स्वं स्वं कारणं गता भवन्तीत्यर्थः । प्रतिष्ठा इति द्वितीयाय हुवचनम् । पञ्चदश पञ्चदशसंख्याया वा अन्त्यमश्रपरिपठिताः मभिद्धा देवाश्च देहाभ्याश्चक्षुरादिकरणस्थाः सर्वे प्रतिदेवतास्वादित्यादिषु गता भवन्तीत्यर्थः । यानि च पुमुष्णुणा कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलानि प्रवृत्तफलानामुपभोगेनैव सीपमाणस्वादिविज्ञानमयश्चाऽऽत्माऽविद्याकृतमुद्ध्याद्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बवादिव मविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वात्सह तेनैव विज्ञानमयेनाऽऽत्मना । अतो विज्ञानमयो विद्वानमायः । स एते कर्माणि विज्ञानमयश्चाऽऽत्मोपाधयपनये सति परेऽव्ययेऽनन्तेऽक्षये ब्रह्मण्याकाशकल्पेऽनेऽनरेऽनन्तरेऽमृतेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽबाह्येऽदृश्ये शिवे शान्ते सर्वे एको भवन्त्यविशेषता गच्छन्त्येकत्वमापन्नन्ते जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्ये घटाद्यपनय इवाऽऽकाशे घटाद्याकाशाः ॥ ७ ॥

यथा नद्यः स्थन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

किंच यथा नद्यो गङ्गानद्याः स्थन्दमाना गच्छन्त्यः समुद्रे समुद्रे प्राप्यास्व-
मदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति नाम च रूपं च नामरूपे विहायः
दित्वा तथाऽविद्याकृतनामरूपादिमुक्तः सन्निद्वान्परात्परात्पूर्वोक्तत्परं दिव्यं
पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥

स्वाः प्रतिष्ठाः प्रति गता भवन्तीति भूताशानां भौतिकानां च महामूर्तेषु त्रया
दर्शितः । अन्त्यमश्रिति । ब्राह्मणग्रन्थे षष्ठ्यर्थे प्राणाद्या वाः कलाः पठिता इत्यर्थः ।
मायामयमहामूर्तानामंशावष्टौर्जावाविद्यामयमृतसुप्तैः प्रातिस्विकैरष्टसहस्रैः प्राति-
स्विकाः प्राणादय आरभ्यन्ते । ते च कर्मांसिष्ठेदेवैः सूर्यादिभिरधिष्ठीयन्ते । कर्मणो
भोगेनावसाने ते देवाः स्वस्थानं गच्छन्ति । यद्य प्रातिस्विकं, स्वादिमाकार्यं तद्य सर्वं
ब्रह्मैव संपद्यत इत्याह—यानि चेत्यादिना ॥ ७ ॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव प्रवति
 नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । तरति शोकं तरति
 पाप्मानं गृह्याग्रन्यिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥९॥

ननु श्रेयस्येनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा देवा-
 दिनां च विघ्नतो ब्रह्मविदप्यन्तां गतिं मृतो गच्छति न ब्रह्मैव । न । विघ्न-
 यैव सर्वप्रतिघ्नप्रस्थापनीयत्वात् । अविद्याप्रतिक्रममात्रो हि मोक्षो नान्यः
 प्रतिघ्नः । नित्यत्वादात्मभूत्वाच्च । तस्मात्स यः कश्चिद् वै लोके तत्प-
 रमं ब्रह्म वेद साक्षादहमेवास्मीति स नान्तां गतिं गच्छति । देवैरपि तस्यं
 ब्रह्ममाप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते कर्तुम् । आत्मा ह्येषां स भवति । तस्मा-
 द्ब्रह्म विद्वान्ब्रह्मैव भवति । किंच नास्य विदुषोऽब्रह्मवित्कुले भवति । किंच
 तरति शोकमनेकेष्वैफल्यनिपिचं मानसं संतापं जीवन्नेवातिक्रान्तो भवति ।
 तरति पाप्मानं धर्माधर्माख्यं गृह्याग्रन्यिभ्यो हृदयाविद्याग्रन्यिभ्यो विमुक्तः
 सःमृतो भवतीत्युक्तमेव भिद्यते हृदयग्रन्यिरित्यादि ॥ ९ ॥

तदेतद्वचाऽभ्युक्तम्-क्रियावन्तः श्रोत्रिया
 ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।
 तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधि-
 धयैस्तु चर्षिम् ॥ १० ॥

अवेदानो ब्रह्मविद्यासंप्रदानविष्युपमदर्शनेनोपसंहारः क्रियते । तदेत-
 द्विद्यासंप्रदानविधानमृचा मन्त्रेणाभ्युक्तमभिमकाशितम् । क्रियावन्तो ययो-
 क्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः । श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः
 परब्रह्म बुभुत्सवः स्वयमेकर्षिमेकर्षिनामानमग्निं जुह्वते जुह्वाति श्रद्धयन्तः
 ॥ ९ ॥

एतद्ग्रन्थद्वारकविद्याप्रदानेऽयं विधिशर्वाणिकानामिति प्रकृतपरामर्शकादेतच्छब्दादव-
 गम्यते । ग्रन्थद्वारेण विद्यायाः प्रकृतत्वसंप्रदानं सर्वत्र ब्रह्मविद्यासंप्रदानमिति सूचयन्नाह-

श्रद्धधानाः सन्तो ये तेषामेव संस्कृतात्मनां पात्रभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत्
 म्रूयाच्छिरोव्रतं शिरस्यग्निधारणलक्षणम् । यथाऽप्यर्वणानां वेदव्रतं मसिद्धम् ।
 येस्तु यैश्च तच्चीर्णं विधिवद्यथाविधानं तेषामेव च ॥ १० ॥

तदेतत्सत्यमृपिरङ्गिराः पुरोवाच नैत-
 दचीर्णव्रतोऽधीते । नमः परमक्र-

पिभ्यो नमः परमक्रपिभ्यः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिस्त्रिंशति शान्तिः ।

इत्यथर्ववेदीया मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥

तदेतदक्षरं पुरुषं सत्यमृपिरङ्गिरा नाम पुरा पूर्वं शौनकाय विधिवदुपसं-
 न्नाय पृष्टवत् उवाच । तद्वदन्योऽपि तथैव श्रेयोर्षिणे मुमुक्षवे मोक्षार्थं विधि-
 षदुपसन्नाय ब्रूवादित्यर्थः । नैतद्ग्रन्थरूपमचीर्णव्रतोऽचरितव्रतोऽप्यधीते न
 पठति । चीर्णव्रतस्य हि विद्या फलाय संस्कृता भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या
 सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण संवाप्ता तेभ्यो नमः परमक्रपिभ्यः ।
 परमं ब्रह्म साक्षाद्दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो
 भूयोऽपि नमः । द्विर्वचनसंख्यादरार्थं मुण्डकसमाप्त्यर्थं च ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भोविन्द्वसगवत्पुत्रपादशिष्यस्य परमहंसपरिग्रामकाचा-
 र्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतावापर्वणमुण्डको-
 पनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

एतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिग्रामकाचार्यश्रीवसानन्दज्ञानविरचिनं मुण्डकोपनि-
 षद्भाष्यव्याख्यानं समाप्तम् ॥

अथ नारायणविरचिता मुण्डकोपनिषदीपिका ।

नारायणपदद्वंदं नारायणपरायणः ।

नरं नारायणं नत्वा नरो नारायणाह्वयः ॥ १ ॥

अथर्वणरहस्येषु नानाशाखान्वितेषु च ।

तनुते तनुवाक्येन निगूढार्थप्रदीपिकाम् ॥ २ ॥ युग्मम् ।

चीर्णे शिरोन्नतेऽध्वेयं तेन मुण्डकमुच्यते ।

खण्डषट्कं त्रिमुण्डं च शौनकीयं श्रुतेः शिरः ॥ ३ ॥

तत्रोपनिषदां तावदनुबन्धचतुष्टयम् ।

मेसावता प्रवृत्त्यर्थं गतिं दध्मो गुरुक्तितः ॥ ४ ॥

अत्र क्षुद्रोपनिषत्स्वष्टाविंशतिरथर्वशाखायानि । तदुक्तमथर्वपरिशिष्टे—अष्टा-
विंशत्युपनिषदानि ब्रह्मवेदस्य । १ मुण्डाः । २ मन्त्राः । ३ ब्रह्मविद्या ।
४ क्षुरिका । ५ चूळिका । ६ अथर्वशिखा । ७ अथर्वशिखा । ८ गर्भोपनि-
षत् । ९ महोपनिषत् । १० ब्रह्मोपनिषत् । ११ माणाग्निहोत्रम् । १२
नादविन्दुः । १३ ब्रह्मविन्दुः । १४ अमृतविन्दुः । १५ ध्यानविन्दुः । १६
ऋजुविन्दुः । १७ योगशिखा । १८ योगवत्त्वम् । १९ नीलरुद्रः । २०
कालाग्निरुद्रः । २१ तापिनी । २२ एकदण्डी । २३ संन्यासविधिः । २४
आरुणिः । २५ हंसः । २६ परमहंसः । २७ नारायणोपनिषदम् । २८ वैतथ्यं
च' इति । उपनिषद्ज्ञानं तादर्थ्याद्ब्रह्मयोऽप्युपनिषदुच्यते । तस्य विषयो ब्रह्म
प्रयोजनं मुक्तिः प्रयोजनेन विद्यायाः प्रकाश्यप्रकाशकलक्षणः संबन्धः । साधन-
चतुष्टयसंपन्नोऽधिकारी । साधनानि यथा—इदामुत्रार्थफलभोगविरागो नित्या-
नित्यवस्तुविवेकः श्रमदमादिसंपन्नमुशुत्वं चेति । विद्यायाः साधनाधिकारवे-
दनायाऽऽख्यायिकारूपमितिहासमाह—ब्रह्मा देवानामिति । ब्रह्मा विरञ्चिः ।

ब्रह्मा विरञ्चिद्विजयोर्ऋत्विक्चन्द्रार्कयोगयोः ।

ब्रह्म प्रोक्तं तपोऽध्यात्मवेदजातिषु सूरिभिः ॥ इति विश्वः ।

देवा इन्द्रादयः । अध्यात्मम् । ब्रह्माऽऽत्मा । देवा वागादयः । मतिष्ठाऽऽ-
श्रयः । सर्वविद्यामिव्यक्तिहेतुत्वात् । अथर्वशब्दोऽक्षरान्वो नान्तश्च । माह
कथितवान् । छन्दसि कालानियमः ॥ १ ॥

प्रवदेत मावदत् । अङ्गिरेऽङ्गिर्नाम्ने । सोऽङ्गिरा भरद्वाजाय भरद्वाजो-
त्राय सत्प्रवहनाम्ने । परा निर्गुणब्रह्मप्रतिपादिका । अवरा अर्थाथर्वसाधन-
वत्फलगुणब्रह्मप्रतिपादिका । तयोः कर्मधारवे परावरा ताम् । यदा—यस्या-
त्पस्मादवरेण प्राप्ता परावरा ताम् ॥ २ ॥

विधिवदुपसम्पन्नः समित्पाण्यादिधर्मोपागतः ॥ ३ ॥

द्वे विधे वेदितव्ये इति यत्तद्ब्रह्मविदो वदन्तीत्यन्वयः । तत्राऽऽह—परा-
वैशपरा चेति । अपराऽनरेत्पर्यः ॥ ४ ॥

स्वर्गादिफलसर्वज्ञानसाधनविषयाऽपरेत्याह—ऋग्वेद इत्यादिना ।

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इति स्मृत्युक्ताः । ब्रह्मवेदोऽथर्ववेदः । अथर्ववेद इत्येवं वा पाठः । इति-
हासादीनि पञ्चाऽऽचार्यैर्न व्याख्यातानि तेन प्रसिप्तानीति गम्यते । अप-
परेति । परा विद्या ब्रह्मसाक्षात्कारः । न तु तद्वेतुभूतो वाक्यसंदर्भोऽपि परा
विवक्षिता । अन्यथा ऋग्वेदादिवाहता न स्यात् । तथा हि ब्रह्म प्राप्यते ।
तदाह—यमेति ॥ ५ ॥

अद्वैश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयमग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयम् । बद्धा । अद्वैश्यमद्वैश्यं
चक्षुरविषयम् । 'दृशिर् भेषणे' ष्यत्, छान्दस ऋकारस्य रेभावः । अग्रा-
ह्यमिन्द्रियान्तराविषयम् । अगोत्रममूलम् । अचक्षुःश्रोत्रं ज्ञानेन्द्रियरहितम् ।
अपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितम् । नित्यमविनाशि । विभुं विविधं भवति प्राणि-
भेदेन । सर्वगतं व्यापकम् । परिपश्यन्ति धीरा यया सा परेत्यन्वयः ।
यदपेक्ष्य स्वाभिन्नस्वभिन्नकार्यसृष्टिसंसारयोर्दृष्टान्ता यथोर्णनाभिरित्यादयः
पृथिवीपुरुषान्तास्त्रयः ॥ ६ ॥

ऊर्णनाभिर्लूताकीटाः । गृह्णत उपसंहरति । ओषधयः स्वाभिन्नाः सर्वो
जीवतः केशलोमानि विजातीयानि ॥ ७ ॥

सृष्टौ ऋषिनियमार्थं मन्त्रमाह—तपसेति । तपो ज्ञानं 'यस्य ज्ञानमयं तपः'
इत्युक्तेः । चीयते बहु स्यामितीक्षणरद्भवति । ब्रह्माक्षरम् । अन्नमन्याकृत्वं
सर्वप्राणिसाधारणम् । प्राणो हिरण्यगर्भः । प्राणान्मनः संकल्पविकल्पसंश-
यनिर्णयाद्यात्मकम् । मनसः सत्यं भूतपञ्चकम् । ततो लोका लोकेभ्यः
कर्माणि तेषु चामृतं भोगं विनाऽनश्वरं फलं जायते ॥ ८ ॥

उक्तमेवार्थमप्रसंहाररूपेण द्वितीयो मन्त्र आह—य इति । सर्वज्ञः सायान्यतो
वेत्ता । सर्वविद्बिशेषतो वेत्ता । ज्ञानमयं ज्ञानविकारं तपोऽनायासलक्षणम् ।
ब्रह्म हिरण्यगर्भः । नाम देवदत्तादि । रूपं शुक्लादि । अन्नं व्रीह्यादि ॥ ९ ॥

इति श्रीनारायणविरचिताधर्मवेदीयमुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथ-

ममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अनयोर्विद्ययोर्विषयौ संसारमाप्ताविति वक्तुमुत्तरां ग्रन्थः । तत्र निर्वेदाया-
परविद्याविषयस्तावदुच्यते-तदेतत्सत्यमिति । सत्यमवितथं फलाविसंवादे ।
किं तत्सत्यमत आह-मन्त्रेष्विति । मन्त्रेषु प्रकाशितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि
कवयो वासिष्ठादयोऽपश्यन्द्दृष्टवन्तो यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात् ।
यद्वा । तदेतत्सत्यमित्यस्योपसंहारः । सत्यमवाध्यं त्रेतायामृग्यजुःसामस-
मूहे त्रेताख्ये युगे वा । बहुधा संतप्तानि कर्मिभिः क्रियमाणानि । अतो
युयं तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामा
भवन्तः । एष वो युष्माकं पन्था मार्गः । सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य कर्मणः ।
लोके लोचयते दृश्यते भुज्यते स लोकः कर्मफलम् । निमित्ते सप्तमी । कर्म-
फलप्राप्तय एष वो मार्ग इत्यर्थः १ ॥

कर्मप्रकारमाह—यदेति । छेलायते लोळं भवति चलत्याऽप्यभागावन्तरेण
विनाऽग्निहोत्रे तदभावात् । अन्यत्राऽऽऽयभागयोर्मध्य आवापस्थान आहुतीः
प्रतिपादयेत् । अनेकाहमयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनम् । तस्य च सम्य-
करणं दुष्करं विपत्तिवहुलं चेति वैराग्याय ॥ २ ॥

यस्येति । आग्रयणं शरदि वसन्ते च कर्तव्यः कर्मविशेषः । आसप्तमानिति ।
भूरादिसत्यान्तान्निहनस्ति । अप्राप्तिरेव लोकानां हिंसा । अथवा लोकाः पितृ-
पितामहमपितामहाः पुत्रपौत्रमपौत्राश्चाऽऽत्मना सह सप्त तान्निहनस्ति संवति-
विच्छेदात् ॥ ३ ॥

विशेषविधयर्मग्नैः सप्त जिह्वा अनुवदति—कालोत्रे ॥ ४ ॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्र्याचरते कर्माऽऽचरति । आददायन्, आ
इत्यस्य चरतिना संबन्धः । दैप् शोधने शत्रन्तः । आत्मनः सत्त्वशुद्धिं कुर्व-
न्कर्म करोतीत्यर्थः । अथवाऽनेकार्थाश्चेति दायतिरेव खण्डने वर्तते । हविः
शकलानि कुर्वन् । आददायन्नाददाना यजमानमाहुतयो वहन्तीत्याचार्या
व्याचख्युः । आहुतयस्तं नयन्ति वहन्ति सूर्यस्य रश्मयो भूत्वेति शेषः । क
नयन्तीत्यत्राऽऽह—यत्रेति । देवानां पतिरिन्द्रः प्रजापतिर्वा । आहुतीनां
स्वरूपमाह—सूर्यस्येति । इत्यंभूते तृतीयो । रश्मिरूपेण रविरश्मिरूपाः सत्यो
वहन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कीदृश्यः । एतेहीत्युचत्वाऽऽहुतय आह्वयन्त्य इत्यर्थः । एषं मियां वाच-
मभिवदन्त्य इत्यन्वयः । अर्चयन्त्यः पूजयन्त्यः । प्रसल्लोकः स्वर्गः प्रक-
रणात् ॥ ६ ॥

एतत्कर्मफलनिन्दां निर्वेदायाऽऽह—सुखा हाति । ज्ञानरहिता इति शेषः ।

पुत्रा. नांघोऽथ च पुत्रन्ते नश्यन्त्यनिष्ठा इत्यर्थः । हि यस्मादेतेऽदृढा भवन्ताः ।
 अष्टादशोक्तं षोडशत्विजः पत्नी . यजमानश्च तेषामुक्तं तत्साष्टमवसरं केव-
 लमन्तर्हो येषु यज्ञेषु कर्म वर्तते । यदुक्तम्—“सप्तदशावराश्रतुविंशतिपरमा
 ऋत्विजः” इति । यद्वा । अवसरं हीनं ज्ञानरहितं श्रेयः श्रेयस्कारणं ये जना
 अभिनन्दन्ति मन्यन्ते । जरा मृत्युं जरासहितं मृत्युम् ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरेऽविद्यारूप आवरणे स्वयं धीराः स्वयमेव धिय ईशाः
 मेरका गुरुनिरपेक्षा जहूयन्वमाना भृशं पीडयमाना जरारोगाद्यनेकानर्थजातैः
 परियन्ति परितः स्वर्गनरकादौ यन्ति गच्छन्ति मूढा अज्ञा अन्येनैवाचेत-
 नेन प्रकृतेन कर्मणा परियन्तीत्यन्वयः । यथाऽन्धा इति दृष्टान्तस्तेषामपि
 विशेषणमन्धेनैव नीयमाना इति ॥ ८ ॥

वयमेव कृतार्था इत्यभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः । यद्यस्मादेवं
 कामिणो न प्रवेदयन्ति तद्वत् न जानन्ति रामात्कर्मफलरागाभिभवनिमि-
 त्तम् ॥ ९ ॥

इष्टापूर्वमिष्टं यागादि श्रेयं कर्म । पूर्वं स्मार्त्तं वाषीकूपतडागादि । सुकृ-
 तेन भूत्वा पुण्येनोत्पद्य शरीरं लब्ध्वा । अनुभूत्वेति पाठे तु सुकृतेऽसति
 कर्मफलमनुभूय । छान्दसो लयधभावः । इमं लोकं मनुष्यलोकं हीनतरं वा
 मनुष्यतोऽपि हीनं वा तिर्यङ्गनरकादिलक्षणं कर्मशेषवशेन विशन्ति ॥ १० ॥

वानप्रस्थसंन्यासिनोर्गृहस्थसाधूनां च विशेषमाह—तपःश्रद्धे इति । तपः
 स्वाध्यायविहितं कर्म । श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषयास्तिक्यसुद्धिपूर्विका विद्या ।
 तेषु च ह्युपवसन्त्परिग्रहे तपःश्रद्धे श्रितास्तृतीयाश्रमिणो ये च शान्ता उपरत-
 करणग्रामा विद्वांसो गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधानाः सन्त उपवसन्ति भोगास्त्यजन्ति ।
 ये च भैक्षचर्या चरन्तो यतप उपवसन्त्यपरिग्रहा इत्यन्वयः । तेषां फल-
 माह—सूर्येति । सूर्यद्वारेणोच्चरेण यथा विरजाः क्षीणपुण्यपापकर्माणः सन्तः ।
 रजःशब्दोऽत्राकारान्तः । से सत्र मयान्ति यत्र सत्यलोकादौ सः पुरुषः
 प्रथमजोऽव्ययात्माऽऽसंसारक्षयात् । एतदन्ताः संसारगतयोऽपरविद्या-
 गम्याः ॥ ११ ॥

इदानीं साध्यसाधनरूपात्संसाराद्द्विरक्तस्य परस्यां विद्यायामधिकार-
 प्रदर्शनार्थमाह—परीक्ष्येति । निर्देदमायाद्वैराग्यं गच्छेदिति विधिः । वैराग्ये
 हेतुमाह—नास्तीति । कृतेन कर्मणाऽकृतो नित्यो लोको नास्ति । सद्विज्ञाना-
 र्थमकृतनित्यब्रह्मज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् । अनेन स्वयं धीरा इति परि-
 हृतम् । समित्पाणिः पुनरुपनयनार्थम् । श्रोत्रिर्धश्छन्दोऽधीते । छन्दसः श्रोत्र-

भावो ब्रह्मप्रत्ययः । वाक्यार्थे वा पदवचनम् । प्रवक्तारमित्यर्थः । ब्रह्म-
निष्ठं ब्रह्मेकाग्रचित्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

उपसमायोपगताय सम्यग्ग्रथाशास्त्रं श्रमान्विताय बाह्येन्द्रियोपरमयुक्ताय
येन विज्ञानेनाक्षरमद्रेश्यादिविशेषणं पुरुषं पूर्णं पुरिश्यं वाऽसत्यं परमार्थस्व-
भावेत्येन ज्ञानेन वेद विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथायत्नोत्राच'प्रवृ-
त्तादित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्प्राप्तशिष्यस्य निस्तारणप-
विद्यायाः इति भावः ॥ १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकार्या प्रथममुण्डके द्वितियः खण्डः ॥ २ ॥

इति नारायणविरचितमुण्डकोपनिषद्दीपिकार्या प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ -१ ॥

परविद्याविषयब्रह्मविज्ञानार्थं उत्तरो ग्रन्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वात्कथं
नामः प्रत्यक्षवास्तव्यमक्षरं मपचेरन्निति दृष्टान्तमाह—यपेति । हे सोम्य सोम-
र्हति- कोमलत्वादिति सोम्यः, सोमाद्यः । इदं शौनके प्रत्यङ्गिरसोक्तं
संबोधनम् । विस्फुलिङ्गा इत्यत्र 'स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः' इत्यनेन
विकल्पितत्वात्पत्वाभावात् । भावा जीवाद्यः । जीवोत्पत्तिस्तु घटाकाशस्येव
महाकाशादौषाधिकी वेदितव्या ॥ १ ॥

दिव्यो घातनवान्स्वयंज्योतिष्ठात् । दिवि स्वात्मनि भवो वा दिव्यः ।
अलौकिको वा दिव्यः । सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तते सबाह्याभ्यन्तरः । अजः
सर्वभावविकाराणां जनियुलत्वात्तत्प्रतिषेधेन सर्वे भावविकारा जायतेऽस्ति-
वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यति चेति यास्कोक्ताः प्रतिषिद्धाः । यद्यपि
देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषु समाणः सपनाः सेन्द्रियः
सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमादेवाऽऽकाशं तथाऽपि तु स्वतः
परमार्थदृष्टीनामपाणोऽक्रियाशक्तिरमनाः संकल्पादिज्ञानशक्तिरहितः । अनेन
सर्वजीवधर्मरहित इत्युक्तं भवति । अत एव शुभ्रः शुद्धः । असरात्परतः
परस्मादसरादव्यक्तं प(कात्प)रः " अव्यक्तात्पुरुषः परः " इति मन्त्र-
वर्णात् ॥ २ ॥

कथं प्राणादयो न सन्तीत्यत्राऽऽह—एतस्मादिति । प्रलीयते चेत्यपि द्रष्ट-
व्यम् । धारिणी दधात्यवश्यम् । ' आषश्यकाधमर्ण्ययोगिनिः ' ॥ ३ ॥

न केवलं सर्वजनिहेतुरपि तु सर्वमयश्चेत्याह—आग्निरिति । आग्निर्गुणोक्तः ।
" असौ वावः लोको गौतमाग्निः " इति श्रुतेः । मूर्धाऽस्योत्तमाङ्गम् । यस्य
विहृता उदयादिताः मसिद्धा वेदा धाम्युदयमन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य
सर्व-घन्तःकरणविकार एव जगत् । मनस्येव सुषुप्ते मलयदर्शनात् । आग-
्नितेऽपि तस एवाग्निविस्फुलिङ्गाद्वि मतिष्ठानादस्य च पदस्य जाता पृथिवी ।

एष देवो विष्णुरन्तः प्रथमः शरीरी त्रैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तः
रात्मा सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकरणात्मा ॥ ४ ॥

पञ्चाग्निद्वारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अप्यस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त
इत्याह—तस्मादिति । तस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपो द्युल्लोकोऽग्निस्तस्य
विशेषणं समिधो यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि द्युल्लोकाः
समिध्यन्ते । ततो हि द्युल्लोकादिपञ्चासोमापर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति ।
तस्माच्च पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यां तृतीयाग्नी संभवन्ति । ओषधिभ्यः पुरु-
षाग्नी हुताभ्य उपादानभूताभ्यः पुमानग्नी रेतः सिञ्चति योषितायां योषाग्नी
पञ्चमे स्थित्यादित्येवं क्रमेण बह्वाविहृथा प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्सं-
प्रसूताः समुत्पन्नाः ॥ ५ ॥

किंच कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह—तस्माच्च इति । निय-
ताक्षरपादावसाना नियताक्षरपादा गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्रा ऋचः ।
साम पाञ्चमस्तिकं सामभक्तिकं च रतोभादिगीतविशिष्टम् । अनियताक्षर-
पादावसानानि वाक्पदरूपाणि यजूंषि । दीक्षा मौञ्ज्यादिलक्षणा नियमवि-
शेषाः । पञ्चाश्रायूषा अग्निहोत्रादयः । क्रतवः सयूषाः । अत एव शिष्ट-
प्रयोगः ऋतुयज्ञारूपेभ्यश्चेति । दक्षिणाश्वेकगवाद्यपरिमितसर्वस्वान्ताः । संब-
त्सरः कालः । यजमानः कर्ता । लोकाः फलभूताः । ते विशेष्यन्ते । सोमो
यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान् । यत्र च सूर्यस्तपति । ते च दक्षि-
णोत्तरमार्गद्वयगम्या विद्वदविद्वत्कर्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

तस्मात्पुरुषादेवाः कर्माङ्गभूता बहुधा वस्वादिगणभेदेन सम्यक्प्रसूताः ।
साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकृताः । पशवो ग्राम्या आरण्याश्च ।
वयांसि पक्षिणः । प्राणापानौ मनुष्यादीनां जीवनम् । वीहियवी हविरर्या ।
उपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम् । श्रद्धाऽऽस्ति-
षयद्युद्धिः । सत्यमनृतवर्जनं यथाभूतार्थं वचनं चापीडाकरम् । ब्रह्मचर्यम-
ष्टाङ्गमधुनवर्जनम् । विधियेतिकर्तव्यता ॥ ७ ॥

किंच सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तेषां च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वविषयावधो-
तनानि ज्ञानानि । तथा सप्त समिधः सप्त विषया विषयैर्हि समिध्यन्ते
प्राणाः । सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि “ यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति ” इति
श्रुत्पन्तरात् । सप्तमे लोका इन्द्रियस्थानानि । इमेग्रहणान्न वाद्याः ।
येषु चरन्ति प्राणा इति विशेषणाच्च किं प्राणापानादयो नेत्याह—
गुहाशयाः । प्राणाः गुहायां शरीरे हृदये वा चरन्ते स्वापकाल इति गुहा-

श्या निहिताः स्यापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिमाणिभेदं शीर्षण्याः सर्वरूपाः
षड्भूपाः ॥ ८ ॥

येन रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलेः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा
लिङ्गं सूक्ष्मशरीरं स ह्यन्तराले शरीरस्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मवद्वैत इत्यन्त-
रात्मा ॥ ९ ॥

विश्वं सर्वं न विश्वं नाम पुरुषादन्यत्किंचिदस्ति । अतो यत्पृष्ठं “ कस्मिन्नु
भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ” इति तदुत्तरितम् । पुरुषे ज्ञाते
पुरुष एवेदं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति विश्वस्वरूपमाह । कर्म तपः ।
कर्माग्निहोत्रादि तपो ज्ञानं जडाजडात्मकं जगद्ब्रह्म परामृतमेव ततोऽन्यत्कार्यस्य
कारणान्यतिरेकात् । एतज्जगदात्मकं ब्रह्म सर्वमाणिनां हृदि निहितमपि
यो वेद सोऽविद्याग्रनियमज्ञानवासनां विकिरति नाशयतीह जीवन्नेव न मृतः
सन्हे सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषदीपिकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमत आह—आभिरिति । आविराविर्भूत-
प्रकाशं संनिहितवागाद्युपाधिभिर्ज्वलति यतो गुहाचरं गुहायां चरति हृदि
चरति दर्शनश्रवणादिप्रकारैः । महत्सर्वमहत्त्वात् । पदं पद्यते सर्वेणेति सर्व-
पदार्थास्पदत्वात् । कथं महत्पदमित्यत आह—अत्रैतदिति । अपिंशं संनि-
वेशितं रचनाभाविवाराः । एजच्चलत्पक्ष्यादि । प्राणन्मनुष्यपश्यादि । निमि-
षक्षिमेपादिक्रियावत् । चकारादिनिमिषश्च यत्तदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितमेतदा-
स्पदं सर्वस्य जानथ हे शिष्या अवगच्छत । सदसन्मूर्तामूर्त स्थूलसूक्ष्मं
तद्व्यतिरेकेण तथोरभावाद्यत्मजानां विज्ञानादैन्द्रियकज्ञानात्परं दूरे वर्तते
पराञ्चि खानीति श्रुतेः । परिष्ठमविशयेनोक्तं ॥ १ ॥

पदविमर्शमिति । अविशब्द इकारान्तः । अणुभ्योऽणु स्थूलधियामग-
म्यत्वात् । लोका भूरादयो लोकितो मनुष्यादयः । स प्राण इत्यादि ।
अन्वथैतन्यो हि प्राणेन्द्रियसंघातः प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्यन्तरात् । यत्प्राणा-
दीनामन्वथैतन्यमक्षरं तत्सत्यमवितथं तद्वेदक्यं मनसा भावयितव्यमित्यर्थः ।
हे सोम्य सोमाद्यश्छन्दसि ‘सोममर्हति यः’ इति सूत्रेण । विद्धि विद्धं कूर्ध-
क्षरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

कथं वेदव्यमत आह—धनुरिति । औपनिषदमुपनिषत्सु भवं ज्ञानमुपांसानि-
ष्टितं संवताभिध्यानेन तनूकृतं बुद्धिलक्षणं संघयीत संघानं कुर्यात् । आप-

म्याऽऽकृष्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्य एवाऽऽवर्जितं
कृत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदुक्तं धनुरादि तदाह—मणव इति । धनुर्यथा शरस्य लक्ष्ये प्रवेशकारणं
तथाऽऽत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमभ्यस्यमान ओंकारः । अयं मन्त्रो
ध्यानविन्दो चाऽऽम्नातः । आत्मा जलसूर्यकादिवादिह प्रविष्टो देहे सर्वबोध-
मत्ययसाक्षी ब्रह्म पूर्वोक्तमक्षरममचेन बाह्यविषयोपलब्धितृष्णाप्रमादवार्ज-
नेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियणैकाग्रचित्तेन ब्रह्म लक्ष्यं वेद्म्यं वेधनादूर्ध्व
शरवचनमयो भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति तथा देहाद्या-
त्ममत्ययतिरस्कारेणाक्षरैकात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः । लक्ष्यं सर्वगतं चैवे-
त्यादि, ऋग्धनुर्यजुर्वाणेनेत्यादि च मन्त्रद्वयं क्वचिदार्थपाठे दृश्यते न सर्वत्रैति
न शिष्टैर्व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लभ्यत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थमित्यभिप्रायेणाऽऽह—
यस्मिन्निति । ओंत्वं समर्पितं माणैर्वागादिभिः करणैर्जानय जानीत हे शिष्या
आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं ज्ञात्वाऽऽया वाचोऽपरविद्यारूपा विमुञ्चय परित्यजत ।
यतोऽमृतस्यैव सेतुर्मोक्षस्य सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्तमेव
विदित्वेति श्रुत्यन्तरात् ॥ ५ ॥

संज्ञताः संप्रविष्टाः । यत्र यस्मिन्हृदये नाड्यस्तत्रेति शेषः । स एष प्रकृत
आत्मा चरते चरत्यन्तर्हृदयमध्ये जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्यनु-
विषाभित्वात् । वदन्ति च कौकिका हृष्टो जातो मुग्धो जात इति । ओमि-
त्येवमोकारालम्बनाः सन्तो ध्यायथ चिन्तयथ पाराय परकूलाय तमसः पर-
स्तात् ॥ ६ ॥

संसारमहोदधिं वीत्वा यो गन्तव्यः परनिधाविषयः स कस्मिन्प्रविष्टिव
इत्यत्र आह—यः सर्वज्ञ इति । सर्वं विन्दति लभते सर्ववित्सामान्यविशेषभा-
वेन वा वेदनम् । दिव्ये सर्वबुद्धिमत्तयशोतके प्रह्वपुरे ब्रह्मणश्चैत्रन्यस्य
स्थाने हृदयपुण्डरीके व्योम्न्याकाशे पुण्डरीकमध्यस्थे प्रविष्टित उपलभ्यते ।
मनोमयो वृद्धिभिरेव विभाव्य इति । मन्त्रवापित्वात्प्राणशरीरभेदा प्राणानां
शरीरान्तरं प्रति मायकः । प्रविष्टितोऽभे मत्सहं मुञ्चमानेऽभेन विना देह-
त्वागात् । हृदयं बुद्धिं पुण्डरीकच्छिद्रे संनिधाय समवस्थाप्य हृदयावस्था-
नेन आत्मनः स्थितिरने तदात्मतत्त्वं विच्छिष्टेन शालाचार्योपदेशजनितेन
ज्ञानेन शपदमध्यानवैराग्यसंस्कृतेन परि सर्वतः पूर्णं पश्यन्त्युपलभ्यते धीरा
विभक्तिना ॥ ७ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमाह—मिथत इति । हृदयग्रन्थिरविद्यावासना-
मचयो बुद्ध्याथयः “ कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ” इति श्रुत्यन्तरात् ।
कर्माणि माकनान्यमवृत्तफलानि न त्वेतज्जन्मारम्भकारीणि मवृत्तफलत्वात् ।
परावरे परं च कारणात्मनाऽवरं च कार्यात्मना । तस्मिन्साक्षादहमस्मीवि-
ष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि । हिरण्ये ज्योति-
र्ध्वे बुद्धिज्ञानप्रकाशे पर उत्कृष्टे परमात्मस्वरूपोपलब्धिस्यानत्वात् । कोशे
कोशतुल्ये पुण्डरीके विरजमविद्यादोपरजोमलवर्जितं निष्कलं निरवयवमत-
एव शुभ्रं ज्योतिरग्न्पादीनामपि प्रकाशकमेवंविधं यत्तदात्मविदस्तादात्म्य-
प्रत्ययानुसारिणो नेतरे याद्व्यप्रत्ययानुसारिणः । अत्र “ न तत्र चन्द्रार्कवपुः
प्रकाशते ” इति श्लेषको मन्त्रस्तस्यार्थः । प्रकाशते भासकं भवति । न यान्ति
वाता व्यापारं न कुर्वन्ति । देवता न यान्ति देवानामप्यगम्यम् ॥ ९ ॥

यत्र स्वरूपे भूतिभावेना यज्ञफलप्रदा तत्कथं ज्योतिषां ज्योतिरव आह-
न तन्नेति । भाति प्रकाशयति । तस्य स्वतःप्रकाशनसामर्थ्याभावात् । यथा
जलोत्प्लुकाद्यभिसंयोगादग्निं दहन्तमनुदहति न स्वतस्तत्तस्यैव भासा दीप्त्या
सर्वमिदं सूर्यादि जगद्विभाति । यज्ञ एवं तदेव ब्रह्म भाति भासयति कार्य-
गतेन विविधेन भासाऽ(सनेना)तस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वमवगम्यते । नहि-
स्वतोऽविद्यमानभासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति । यदादीनामन्वावभासकत्वा-
दर्शनात् । भारूपाणां त्वादित्यादीना तदर्शनात् ॥ १० ॥

प्रतिपादितमक्षरं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति—ब्रह्मैवेति । प्रसृतं
प्रगतं नापरुपवदवभासमानमित्यर्थः । किं बहुना । ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं ब्रह्म
वरिष्ठमुकृतमम् । अत्रह्यप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वाभिव सर्पभत्वयो
ब्रह्मैवेकं परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयमुण्डके द्वितीया खण्डः ॥ ९ ॥

इति नारायणविरचितायां मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥१॥

परा विद्योक्ता यथा तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमाधिगम्यते । यदविगमे
हृदयग्रन्थ्यादिसंसारकारणस्याऽऽत्यन्तिको विनाशः स्यात् । तदर्शनो-
पायश्च योगो धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः । अधेशनीं तत्सहकारीणि
सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्धा-
रणं ना(चा)त्यन्तदुःखप्राप्तत्वात्कृत्तमपि प्रकारान्तरेण क्रियते तत्र सूत्र-

भूतो मन्त्रः परोऽयमुपन्यस्यते—हा सुपर्णोति । औविभक्तेरात्वं । छान्दसम् ।
 द्वौ सुपर्णो सदैव सर्वदा युक्तौ रुखापी समानाख्यानी समानामिव्याक्ति-
 कारणौ सावेवंभूतौ समानमविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतयैकं वृक्षमुच्छेदसामा-
 न्याच्छरीरम् । औवञ्चु छेदने । परिपस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ सुपर्णा-
 विवेकवृक्षं फलोपयोगार्थम् । तयोर्मध्येऽन्य- एकोऽविद्याकामकर्मवासना-
 श्रयलिङ्गनेपाधिरात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादु पिपमत्पुपभुङ्क्तेऽविवेकतः ।
 नाशन्ननशन्नन्य ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो यः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वो-
 पाधिरीश्वरो नाश्नाति । मेरायिता ह्यसावुभयोर्मोक्षयभोक्तो नित्यसाक्षित्वस-
 चामात्रेण सन्नमिवाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रं हि तस्य मेर-
 यितृत्वं राजवत् ॥ १ ॥

समाने तत्रैव वृक्षे पुरुषो भोक्ता जीवो निभयो निश्चयेन मग्नोऽल्लवुंरिव
 सामुद्रे जलेऽविद्याकामकर्मफलरामादिगुरुभाराक्रान्तोऽनीक्षया दीनमात्रोऽवी-
 द्या तथा शोचति संतप्यते मुह्यमानोऽनेकेरनर्थप्रकारैरविवेकितया चिन्तामापद्य-
 मानः । जुष्टं सेवितमनेकैर्षोणमार्गैः कर्मभिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति
 ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधिलक्षणादिलक्षणमीशितारमस्य महिमानं जगद्रूपम-
 स्यैव मम परस्यैव ममेश्वरस्येति यदेवं द्रष्टा तदा चीतशोको भवति सर्वस्मा-
 च्छोकसागरादिमुच्यते हृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अन्योऽपि मन्त्रः सविस्तरमिममेवार्थमाह—यदेति । यदा यस्मिन्काले
 पश्यो विद्वान्साधकः पश्यते पश्यति क्वमवर्णं स्वयंज्योतिःस्वभावं ब्रह्मयोनिं
 ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ तं ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनिं साम्प्रमद्वयलक्षणम् ॥ ३ ॥

सर्वभूतैः सर्वभूतैर्ब्रह्मादिस्त्वन्वपर्यन्तैः । इत्यंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूत-
 मकारः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते । एवं भूतस्य यः
 साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति विजानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण भवते
 भवति । न भवतीत्येतत्किमागेवादी, अतीत्य सर्वानन्यान्वादितुं शीलमस्येत्य-
 त्वादी । यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य मात्तं विजानन्सोऽतिवादी न भवती-
 त्यर्थः । सर्वं यदाऽऽत्मैव नान्यदस्तीति ह्यं तदा किं पुनरसावधीत्य बदे-
 धस्य त्वपरमन्पद्दृष्टमस्ति स तदतीत्य बदति । अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यस्य
 पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानात्यतो गातीत्य वदति । किंच । आत्म-
 श्रीदो नःपुत्रकलभादिषु कीदृति । आत्म-तिरात्ममीतिः । श्रीडा पाद-
 साधनसापेक्षा । रविस्तु साधननिरपेक्षा चानविषममीतिमात्रमिति विशेषः ।

क्रियावाङ्मनोध्यानवैराग्यादिक्रियायुक्तः । समासान्तपोठ आत्मरतिरेव क्रीडा
व्युक्तः । एषः संन्यासी 'ग्रहविदापध्यात्मनिष्ठानां वरिष्ठो गरिष्ठः श्रेष्ठः ॥४॥

इदानीं सत्यादीनि धिसोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि विदधाति-सत्येनेति ।
मृषावदनत्यागेन तपसा " मनसश्चेन्द्रियाणां च शैकाग्र्यं-परमं-तपः " इति
स्मृतिः । तेन तपसा तदेवाऽऽत्मदर्शनानुकूलं न चान्द्रापणादि । सम्यग्ज्ञाने-
नेन यथाभूतात्मदर्शनेन । नित्यमिति सर्वत्र संबध्यते । कासावात्मा य एतैः
साधनैर्लभ्यतेऽत आह-अन्तःशरीर इति । शरीरमध्ये हृदयाकाश इत्यर्थः ।
ज्योतिर्मयो रुक्मवर्णः । शुभ्रः । शुद्धः क्षीणदोषा रामद्वेषपोहरहिताः ॥ ५ ॥

सत्याख्यसाधनस्य स्तुतिमाह-सत्यमेवेति । सत्यवाङ्मयवि 'नानृतं नानृ-
तवादीत्यर्थः । सत्येन यथाभूतवादन्यवस्थया पन्था देवयानाख्यो विततो
विस्तीर्णः । येन यथाभूतसत्यवर्तित्वेनाऽऽक्रमन्त्याक्रमन्त ऋषयो दर्शनव-
न्त आसकामा विगततृष्णा यत्र यस्मिन्सत्यवर्तित्वे तत्परमार्थतत्त्वं सत्सस्यो-
त्तमसाधनस्य संबन्धि साध्यं परमं प्रकृतं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयत
इति निधानं वर्तते । तत्र च येन यथा क्रमन्ति सत्येन वितत इति पूर्वण
संबन्धः ॥ ६ ॥

किं 'उद्गम किं धर्मकं चेत्यत आह-बृहच्चेति । विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेण
भाति दीप्यते । दूरात्सुदूरेऽविदुषामगम्यत्वात् । अन्तिके समीपे विदुषामात्म-
त्वात् । सर्वान्तरत्वाच्च । पश्यत्सु चेतनावत्स्वैव न दूरे निहितं स्थितं
शुभायां बुद्धिलक्षणायाम् ॥ ७ ॥

देवैरिन्द्रियैः । असाधारणमुपलब्धिसाधनमाह-ज्ञानेति । आत्मावद्योचेन
विशुद्धसत्त्वो निर्मलान्तःकरणस्ततस्वस्पात्सत्त्वान्निष्कलमवयवभेदराहितं
ध्यायमानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

कासो चेतसा वेद्योऽत आह-यस्मिन्निति । यस्मिन्शरीरे हृत्पद्मे माणो वायुः
पञ्चधा व्यानादिभेदेन । कादृशेन चेतसा वेदितव्य इत्यत आह-माणैरिति ।
माणैः सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं क्षीरमिव स्नेहेन
काष्ठमिवाग्निना सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके । यस्मि-
न्चित्तं विशुद्धे शोकादिमलविमुक्ते विभवति विशेषेण स्वेनाऽऽत्मना भवत्या-
त्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

य एवं सर्वात्मानमात्मत्वेन मत्तिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिर्लक्षणं
फलमित्याह-यं यमिति । लोकं पित्रादिलक्षणं संविमात्ति संकल्पयति । जयते

प्राप्नोति । स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्ति-
ष्ठन्त इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । अर्चयेत्पादमसालनशुश्रूषणनमस्कारादिभिः ॥ १ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्वापिकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सोऽर्चको वेद जानाति यथोक्तलक्षणं ब्रह्म धाम सर्वकामानामास्पदं
निहितमपिंतम् । यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धं पुरुषमात्मज्ञं परमिदं
देवमकामा विभूतितृष्णारहिताः सन्तः शुक्रं बीजं शरीरोपादानकारणमतिव-
र्तन्त्यदिगच्छन्ति घोरं घीमन्तः । अपुनर्भवमिच्छंस्तं पूजयेदिति भावः ॥ १ ॥

कामत्याग एव प्रधानं साधनमिति दर्शयति-कामस्य इति । मन्वमानस्वत्त-
दुर्णांश्चिन्तयमानः । कर्मभिः काम्यकर्मभिरतत्र तत्र स्वर्गनरकादौ पर्याप्तकाम-
स्याकामत्वेन परि समन्तत आशाः कामा येन तस्य कृतात्मनो विद्यया
परंण रूपेण कृत आत्मा यस्येहैव तिष्ठत्येव शरीरे कामा जन्महेतवः प्रविर्त्ती-
यन्ति नश्यन्ति ॥ २ ॥

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभस्तर्हि ब्रह्माभाय प्रवचनादय उपाया
वाहुल्येन कर्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते-नायमिति । प्रवचनेन वेदशास्त्रा-
ध्ययनवाहुल्येन मेघया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या बहुना श्रुतेन भूयसा वात्प-
र्थावधारणेन । केन तर्हि लभ्यत इत्यत आह-यमेवेति । यं साधकमेवाऽऽ-
त्मा वृणुते वरं ददाति कृपयति तेन लभ्यः “ यं साधु निनीपति तं साधु
कारयति यमसाधु निनीपति तमसाधु कारयति ” इति श्रुत्यन्तरात् । कं
वृणुत इति चेत्तत्र तन्त्रेणेदमेवोत्तरम् । यं मसिद्धमात्मानमेव साधको वृणुते
भजति । वृद्धं संभक्तौ संभक्तिः सेवा । तेन लभ्यः “ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य
सिद्धिं विन्दति मानवः ” इति स्मृतेः । तस्मादन्यत्यागेनाऽऽत्मलाभमार्थ-
नैवेकाग्रतयाऽऽत्मलाभसाधनमित्यर्थः । विवृणुते मकाशयत्यविद्यावच्छिन्ना
स्वां वनुम् ॥ ३ ॥

आत्ममार्थनासहायभूतानि च साधनानि यलाभमादवपांसि लिङ्गयुक्तानि
संन्याससहितानीत्याह--नायमात्मा बलहीनेनेति । बलहीनेनाऽऽत्मनिष्ठानि-
नित्तवीर्यहीनेन प्रमादात्पुत्रपश्चाद्यासङ्गनादलिङ्गत्संन्यासरहिताचपसो ज्ञा-
नान् । एतेरुपायेर्वलाभमादसंन्यासज्ञानैर्विद्वान्विदेवयात्माविसस्य विदुष एव
आत्मा जीवो ब्रह्माख्यं धाम विशते प्रविशति ॥ ४ ॥

कथं ब्रह्म प्रविशतीत्याशङ्क्यैतिद्येनोत्तरयति--संप्राप्येति । कृतात्मानः
परमात्परूपेणैव निष्पन्नात्मानः सन्तः । सर्वं सर्वव्यापि सर्वतः सर्वत्र
माप्य नोपाधिपरिच्छिन्नेकदेशेन युक्तात्मानो नित्यं समाहितधमाभाः

सर्वमेव समस्तं शरीरपातकाल आविशन्ति भिन्नघटायांकाशबंदविद्याकृतो-
पापिपरिच्छेदं जहाति ॥ ५ ॥

ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । एकोऽप्यनेकबद्धरूपत इति बहुवचनम् । तेषु
परान्तकालः संसारावसाने देहपरित्यागकालस्तस्मिन्काले परामृताः परममृतं
ब्रह्माऽऽत्मभूतं येषां ते जीवन्मुक्ताः सन्तः परि समन्तात्प्रदीपनिर्वाणवद्घ-
टाकाशवच्च मुच्यन्ति ब्रह्मणि निवृत्तिमुपचान्ति न देशान्तरे गमनमपेक्षन्ते ।

शुकुनीनामिवाऽऽकाशे जले वारिवरस्य वा ।

पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवर्ता गतिः ॥ ६ ॥

किंच मोक्षकाले या देहारम्भिकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः प्रतिष्ठाः स्वानि
कारणानि गता भवन्ति । पञ्चदश पञ्चदशसंख्याकाः मश्रोपनिषदि पष्टम-
श्लोकास्ता यथा—

कलाः षोडश भूतानि प्राणोऽक्षं जन्म कर्म च ।

श्रद्धा यज्ञस्तपो मन्त्रा मनोमात्रं शरीरकम् ॥ इति ॥

षोडशं शरीरं तु पतितं तिष्ठति । देवाश्चक्षुरादिकरणाद्यधिष्ठातारः प्रतिदे-
वतास्वादित्यादिषु गता भवन्ति । कर्माण्यमवृत्तफलानि विज्ञानमयश्चाऽऽ-
त्माऽविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधिमात्मत्वेन यत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बव-
दिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वादतो विज्ञानमयो विज्ञानप्राय
आत्मा तिष्ठत उपाध्यपनये सति सर्वे परेऽव्यये ब्रह्मण्येकी भवन्त्यविशे-
षत्वमापद्यन्ते जलाद्याभारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्यादौ । घटाद्यपनय
इवाऽऽकाशो महाकाशे ॥ ७ ॥

दृष्टान्तान्तरमाह— यथेति । अस्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति
परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥

ननु श्रेयस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा देवादिना
विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छेन्न ब्रह्मैवेति चेन्न । विद्ययैव सर्वप्र-
तिबन्धस्यापनीतत्वादविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि मोक्षो नान्यप्रतिबन्धो निवृत्त-
त्वादात्मभूतत्वाच्चेत्याभिप्रेत्याऽऽह—स य इति । वेद साक्षादहमस्मीति विजा-
नाति यः स ब्रह्मैव भवति । नान्यां गतिं गच्छति देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति
विघ्नो न शक्यते कर्तुमात्मा ह्येषां स भवति तस्माद्दिद्वान्ब्रह्मैव भवति । फलान्-
न्तरमाह— नास्येति । फलान्तरं तरतीति, तरति जीवन्नेवातिक्रान्तो भवति
गुह्यग्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याग्रन्थिभ्यः ॥ ९ ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंपदानविद्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते-तदेतदिति ।
 ऋचा मन्त्रान्तरेणाभ्युक्तमभिप्रकाशितं क्रियावन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ता
 ब्रह्मनिष्ठा अपरास्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः परब्रह्म बुभुत्सवः स्वयमेककविनामा-
 नमसि जुह्वते जुह्वति । अद्भ्यन्तः श्रद्धा कुर्वन्तः सन्तस्तेषामेव संस्कृतात्मनां
 पाम्पुतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्रूयाच्छिरोव्रतं शिरस्यभिधारणकक्षणं
 मसिद्धं व्रतम् ॥ १० ॥

तदेतदसं सत्त्वं पुरा पूर्वमुवाच शौनकाय विधिवदुपसन्नाय पृष्टवते निग-
 दितवान् । अन्योऽपि तथैवोपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । एतद्ग्रन्थरूपमचीर्णत्रतोऽ-
 ब्रवी नार्थीते न पठति । चीर्णव्रतस्य हि संस्कृता फलाय विद्या भवतीति ।
 समाप्ता ब्रह्मविद्या । सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण समाप्ता तेभ्यो
 नमः परमर्षिभ्यः परमं ब्रह्म साक्षाद्दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते
 परमर्षस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विरुक्तिरत्यन्तादरार्था । शिरस्यभिधारण-
 व्रतादस्य ग्रन्थस्य मुण्डकोपारख्या मसिद्धा ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषदीपिकायां तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति तृतीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ ३ ॥

नारायणेन रचिता शंकरोक्त्युपजीविना ॥

अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका-मुण्डके शुभा ॥ १ ॥

इति श्रीनारायणविरचिताऽथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदी-

पिका समाप्ता ॥

=====

**अथास्यां मुण्डकोपनिषदः खण्डान्तर्गतमन्त्रप्रतीकानां
वर्णानुक्रमणिका ।**

मन्त्रप्रतीकानि	मु.	ख.	म.	पृ.	मन्त्रप्रतीकानि	मु.	ख.	म.	पृ.
अ.					तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्ति १	२	१	१	१६
अग्निर्मूर्धा चक्षुषी ... २	१	१	२३	२३	तस्माच्च देवा बहुधा २	१	७	२४	
अतः समुद्रा गिरयश्च २	१	२	२५	२५	तस्मादाग्निः समिधः २	१	९	२३	
अथर्वणे यां प्रवदेत १	१	१	२	२५	तस्मादृचः सामं यजूंषि २	१	१	२४	
अरा इव रथनाभौ २	२	२	६	२५	तस्मै स विद्वानुपसक्तयि १	२	१	१८	
अविद्यायामन्तरे ... १	२	२	८	१९	तस्मै संहोवाच ... १	१	१	१६	
अविद्यायां बहुधा १	२	२	२	१९	द.				
आंविः संनिहितम् २	२	२	१	२६	दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः २	१	१	२०	२०
इ.					द्वा सुपर्णा सयुजा... ३	१	१	१	२४
इष्टापूर्ते मन्यमाना १	१	१	१०	१६	ध.				
ए.					धनुर्गृहीत्वोपनिषदम् २	२	२	२	२८
एतस्माज्जायते प्राणः २	१	१	३	२१	न.				
एतेषु यश्चरते १	२	२	९	१४	न चक्षुषा गृह्यते. ३	१	८	३९	
एषोऽणुरात्मा चेतसा ३	१	१	९	४०	न तत्र सूर्यो भाति २	२	१०	३३	
एषोहीति तमाहुतपः १	२	२	६	१४	नापमात्मा प्रवचनेन ३	२	३	४२	
क.					नापमात्मा बलहीनेन ३	२	४	४३	
कामान्यः कामयते ३	२	२	२	४१	प.				
काली कराली च १	२	२	४	१४	परीक्ष्य लोकान्कर्मचि-				
ग.					तान् १	२	१२	१७	
गताः कलाः पञ्चदश ३	२	२	७	४४	पुरुष एवेदं विश्वम् २	१	१०	२५	
घ.					सुता क्षेते अदृढाः १	२	७	१५	
तत्रापरा ऋग्वेदः १	१	१	५	६	मणवो घनुः शरो २	२	४	२८	
तदेतरसत्यमृषिः ३	२	२	११	४७	प्राणो ह्येष यः सर्वमूतैः ३	१	४	३६	
तदेतरसत्यं मन्त्रेषु १	२	२	१	११	घ.				
तदेतरसत्यं यथा २	१	१	१	१९	बृहच्च तद्दिव्यम् ३	१	७	२९	
तदेतदृषाऽम्बुक्तम् ३	२	२	१०	४६	ब्रह्मा देवानां प्रथमः १	१	१	४	
तपसा चीयते मया १	१	१	८	९	ब्रह्मैवेदमृतम् ... २	२	११	३३	

मन्त्रप्रतीकानि	मु.	ख.	म.	पृ.	मन्त्रप्रतीकानि	मु.	ख.	म.	पृ.
भिद्यते हृदयग्रन्थिः	२	२	८	३१	वेदान्तविज्ञानसुनिश्चि-				
	५.				तार्याः	३	२	६	४४
यत्तदद्वैश्यमग्राह्यम्	१	१	६	७	शौनको ह वै महाशालः	१	३	१	
यथा नद्यः स्यन्दमानाः	३	२	८	४५					
यथोर्णनाभिः सृजते	१	१	७	८	सत्यमेव जयति....	३	१	६	३८
यद्वर्चिमद्यदणुभ्यः	२	२	२	२७	सत्येन लभ्यस्तपसा	३	१	९	३७
यदा पश्यः पश्यते....	३	१	३	३६	सप्त प्राणाः प्रमवन्ति	२	१	८	२५
यदा लेलायते ह्यर्चिः	१	२	२	१२	समाने वृक्षे पुरुषः	३	१	२	३५
यं यं लोकं मनसा...	३	१	१०	४०	स यो ह वै तत्परमम्	३	२	९	४६
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य	१	१	९	१०	स वेदैतत्परमम् ...	३	२	१	४१
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य	२	२	७	३०	संप्राप्त्यैनमृषयः	३	२	९	४३
यामिन्द्रोः पृषिधी....	२	२	५	२९					
यस्याग्निहोत्रमदर्शम्	१	२	३	१३	हिरण्ये परे कीरी	२	२	९	५१

समाप्तिपत्रमदिं वर्णानुक्रमणिका ।

ग्रन्थनाम ।

मूल्यम्

रु० आ०

९१ गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणि-भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि ।...	४	८
९२ श्रीमद्भगवद्गीता-सटीकरामानुजभाष्ययुता । ...	७	८
९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः-किंजवडेकरोपाह्वामनशास्त्रिकृतः ।	६	१२
९४ संस्कारपद्धतिः-अभ्यंकरोपाह्वमास्करशास्त्रिविरचिता ।	२	८
९५ काश्यपशिल्पम्-महेश्वरोपदिष्टम् ।	३	१
९६ करणकौस्तुभः-कृष्णद्वैवज्ञविरचितः ।	०	९
९७ मीमांसादर्शनम्-सतन्ववार्तिकशाबरभा० भागपट्कात्मकम् । २५		९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः-अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।	०	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयपरिशिष्टम्-	”	१३
९९ भास्कररीयबीजगणितम्-नवाङ्कुराटीकासहितम् । ...	२	०
१०० प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः-नागेशभट्टविरचितः । कुण्डार्कयुतः । १		१०
१०१ शांकरपादभूषणम्-पर्वतेइत्युपाह्वरघुनाथशास्त्रिकृतं द्विभा०	८	५
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्-भागद्वयात्मकम् ।	९	४
१०३ श्रुतिसारसमुद्धरणम्-गिर्यपरनामकतोडकाचार्यप्रणीतम् ।	०	१३
१०४ त्रिंशच्छ्लोकी-टिप्पणीविवृतिभ्यां समेता । धर्मशास्त्रग्रन्थः । २		१५
१०५ आश्वलायनगृह्यसूत्रम्-आश्वलायनाचार्यप्रणीतम् ।	२	१२
१०६ दशोपनिषदः-मूलमात्राः ।	२	०
१०७ लीलावती-श्रीमद्भास्कराचार्यप्रणीता । टीकाद्वयोपेता द्विभागा । ३		०
१०८ व्या०महाभाष्यम्-(अङ्गन.)। पतञ्जलिवि.प्र.उ.यु.द्विभागम् । ४		४
१०९ श्रीमद्भगवद्गीताप्रथमाध्यायौ-म.अभ्यंकरटीकायुतौ ।	२	३
११० अहगाणिताध्यायः-(पूर्वार्धः)भास्क०कृतः। भाष्यटीकोपेतः । २		८
१११ कायपरिशुद्धिः-म. अभ्यंकरोपाह्ववासुदेशास्त्रिप्रणीता ।	१	४
श्रीमत्पद्मपुराणम्-महापुराणान्तर्गतं चतुर्भागात्मकम् । ... २०		०
सिद्धान्तदर्शनम्-महर्षिवेदव्यासप्रणीतं निरञ्जनभाष्ययुतम् । १		४
आधानपद्धतिः-किंजवडेकरोपाह्वामनशास्त्रिमिः कृता । १		१४
पञ्चालम्भमीमांसा-किंजवडेकरोपाह्वामनशास्त्रिविरचिता । ०		१०
शिवभारतम्-कंवांन्देपरमानन्दविरचितम् ।	१	०